

Toponomastyka w warsztacie badawczym geografii historycznej

Elżbieta Kowalczyk-Heyman

<https://orcid.org/0000-0001-8001-9497>

Warszawa

Zarys treści: Artykuł, pierwotnie planowany jako rozdział w podręczniku z geografii historycznej, przeznaczony jest głównie dla historyków i archeologów zajmujących się osadnictwem. Autorka przypomina dzieje badań toponomastycznych w Polsce oraz istniejące klasyfikacje nazw miejscowych, wodnych i terenowych. Zwraca uwagę na pułapki nazewnictwa, które czyhają na badaczy, przywołując jednocześnie przykłady poprawnych, ale i z gruntu błędnych interpretacji nazw, np. w badaniach nad obronnością ziem polskich, zasięgiem osadnictwa plemiennego czy odtwarzaniem sieci drogowej.

Słowa kluczowe: polska toponomastyka, klasyfikacje, geografia historyczna

Toponomastyka, czyli nauka o nazwach geograficznych (toponimii)¹, jest jednym z narzędzi geografii historycznej, służącym odtworzeniu środowisk geograficznego i kulturowego, czyli takich, w których działa i które przekształca człowiek, zarówno w sferze materialnej, jak i duchowej. Za jej pomocą można podejmować próby rekonstrukcji środowiska przyrodniczego, choć w ograniczonym zakresie. Nauka ta obejmuje nazwy miejscowe (ojkonimia)², terenowe (mikrotoponimia)³, wodne (hydronimia)⁴, górskie (oronimia)⁵, nazwy części świata, obszarów, regionów i państw

Abstract: The article, originally planned as a chapter in a historical geography textbook, is addressed primarily to historians and archaeologists dealing with human settlements. The author provides an overview of the history of toponomastic studies in Poland and the existent classifications of oikonyms, hydronyms, and toponyms. She emphasizes the potential toponymical traps awaiting researchers and cites examples of both correct and erroneous interpretations of names, for instance, in the research of defensive structures in Polish lands, the scope of the tribal settlement, or the reconstruction of the road network.

Keywords: Polish toponomastic, classifications, historical geography

(choronimia)⁶, a od niedawna także nazewnictwo miejskie (urbanonimia)⁷, czyli nazwy ulic, placów, budynków i urzędzeń miejskich.

Toponomastyka, będąc samodzielną dziedziną onomastyki i – szerzej – językoznawstwa, traktowana jest w określonych sytuacjach jako nauka pomocnicza historii, zwłaszcza w szeroko pojętych studiach osadniczych, społecznych i gospodarczych⁸. W podręcznikach nauk pomocniczych historii zagadnienia onomastyczne są jednak pomijane lub rozczłonkowane i omówione zwykle w działach poświęconych genealogii i geografii historycznej. W jednym

¹ Podstawową wiedzę o tej dyscyplinie zawierają opracowania: *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa–Kraków 1998; *Słowniśka onomastyka. Encyklopedia*, t. 1–2, red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślakowa, wsp. J. Duma, Warszawa–Kraków 2002–2003.

² E. Rzetelska-Feleszko, *Nazwy własne wsi i miast (ojkonimia)*, w: *Słowniśka onomastyka*, t. 2, s. 1–9.

³ R. Mrózek, *Nazwy terenowe (mikrotoponimia, anojkonimia)*, w: *Słowniśka onomastyka*, t. 2, s. 124–129.

⁴ K. Rymut, *Nazwy wodne (hydronimia)*, w: *Słowniśka onomastyka*, t. 2, s. 228–232.

⁵ R. Mrózek, *Nazwy górskie (oronimia)*, w: *Słowniśka onomastyka*, t. 2, s. 198–200.

⁶ „[...] toponim używany do obiektów powierzchniowych”. *Słownik terminów używanych przy standaryzacji nazw geograficznych*, red. N. Kadmon, tłum. M. Łukasik, Warszawa 2014, s. 10.

⁷ E. Rzetelska-Feleszko, *Nazwy miejskie (urbanonimia)*, w: *Słowniśka onomastyka*, t. 2, s. 294–298.

⁸ Są to z reguły przytoczki, np.: S. Rospond, *Toponomastyka w badaniach historyka a językoznawcy*, Warszawa 1963 (Prace Filologiczne, 18), s. 117–122; tenże, *Historia osadnictwa w świetle toponomastyki*, w: *Badania z dziejów osadnictwa i toponimii*, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1978, s. 55–62; H. Borek, *Nazwy miejscowe jako źródło historyczno-osadnicze*, w: *Badania z dziejów*, s. 37–53.

z nich zawarto pogląd, że onomastyka „posługuje się [...] metodami właściwymi językoznawstwu i stąd historyk w zasadzie skazany jest na wykorzystywanie gotowych wyników”, po czym wyrażono opinię, że „wyniki uzyskiwane przez językoznawców stale budzą wątpliwości historyka, a ostatnio nawet się powiększyły”⁹. Wykorzystywanie ustaleń toponomastów w badaniach historycznych budziło więc i nadal budzi wiele wątpliwości ze względu na odmienność warsztatu badawczego, z reguły nierozumianego przez badaczy innych dyscyplin nauki¹⁰, oraz na niemożliwość chronologicznego osadzenia wielu procesów nazewniczych. Tymczasem to właśnie historyk, wykorzystując własny warsztat badawczy, po zapoznaniu się z podstawowymi publikacjami językoznawczymi i toponomastycznymi jest w stanie poddać krytyce poglądy toponomastów, skorygować popełnione przez nich błędy oraz wnieść nowe wartości. Dostrzegali to również toponomaści, skoro Mieczysław Karaś stwierdził przed laty, że „zbyt wielką autonomię przyznaje się nazwom, czyni je środkiem do nadmiernie teoretycznych i niedostatecznie umotywowanych wniosków dotyczących historii nazw, ich powstania, zbyt łatwo uogólnia informacje jednostkowe, a nawet niekiedy pomija dane historyczne, względnie do nich nie sięga, gdy tymczasem – jak się okazuje – zawsze konieczna jest znajomość okoliczności powstania nazwy”¹¹.

Potknięcia toponomastów spowodowane są najczęściej ograniczonym zasobem wykorzystywanych przez nich archiwalnych źródeł pisanych, a zdarza się, że i drukowanych, wrywaniem nazw z kontekstu przekazu źródłowego, słabą

znajomością geografii i historii badanego obszaru oraz procesów osadniczych, gospodarczych i kulturowych, które motywują powstawanie konkretnych nazw i osadzenie ich w czasie. Historycy zaś nie zawsze rozumieją znaczenie podstaw, od których utworzono nazwy, nie zdają sobie sprawy z ich wieloznaczności i zmienności w czasie, z długotrwałej produktywności oraz przekształcających je mechanizmów procesów językowych. Mylą też wreszcie terminy używane przez toponomastów¹². Poglądy archeologów natomiast w wielu przypadkach są wręcz kuriozalne, albowiem brak im przygotowania zarówno historycznego, jak i toponomastycznego. W rezultacie w literaturze przedmiotu obu dyscyplin często powstają bardzo nośne, ale z gruntu fałszywe sugestie toponomastyczne, powielane następnie w publikacjach innych badaczy, których przykłady zostaną przywołane niżej. Przystępując zatem do samodzielnych badań z wykorzystaniem nazewnictwa geograficznego, historyk, archeolog, ale również geograf powinien poznać rudymenty wiedzy toponomastycznej i umieć rozpoznać najczęściej popełniane przez poprzedników błędy.

Nazwy geograficzne na terenie dzisiejszej Polski nie mają jednorodnego pochodzenia. Powstawały w ciągu kilku tysięcy lat, ale poznajemy je dopiero od momentu pojawienia się przekazów pisanych. Toponomaści wyprowadzają je z kilku języków. Najstarsze, nieliczne, są świadectwem przynależności językowej populacji kultur archeologicznych, które zamieszkiwały niegdyś ziemie dzisiejszej Polski. Są to głównie hydronimy i oronimy, których pochodzenie nie zostało dotąd zadowalająco objaśnione. Określamy je mianem

⁹ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001, s. 213. Por. tamże, s. 81–88 (podrozdział *Antroponomastyka*), s. 213–217.

¹⁰ Por. K. Moszyński, *O posługiwaniu się w nauce nazwami miejscowymi przez niefachowców*, „Onomastica”, 5 (1), 1959, s. 1–12.

¹¹ M. Karaś, *Słowińskie nazwy miejscowe i ich klasyfikacje (Uwagi i propozycje)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, 28, 1971, s. 71, 83–84.

¹² Przykładem może być tytuł artykułu Tadeusza Wasilewskiego, w którym użyto błędnego określenia *topograficzne nazwy rodowe* zamiast *rodowe nazwy miejscowe*: T. Wasilewski, *Topograficzne nazwy rodowe w Polsce średniowiecznej i ich znaczenie dla badań nad genezą rodu*, w: *Genealogia. Studia nad wspólnotami krewniczymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. J. Hertel, J. Wroniszewski, Toruń 1987, s. 93–112.

nazw staroeuropejskich¹³ lub najstarszej warstwy nazewnictwa¹⁴.

Większość jednak to nazwy dużo młodsze, powstające od momentu osiedlenia się Słowian. W mniejszym stopniu są one świadectwem osadnictwa pruskiego i jaćwieskiego oraz akcji osadniczych prowadzonych przez różne organizmy państwowe w ciągu ostatniego tysiąca lat. Przykładem jest obszar północno-wschodniego Mazowsza i pojaćwieskie tereny zajęte przez Wielkie Księstwo Litewskie, gdzie na skutek przesiedlania od XV w. przez książąt oraz bojarów ruskich i litewskich ludności pochodzącej głównie z Grodzieńszczyzny, ale i Litwy, powstawały nazwy o genezie wschodniosłowiańskiej lub litewskiej. Na obszarze średniowiecznej Polski (z wyjątkiem Mazowsza oraz w zasadzie północnej Małopolski i Sieradzko-Łęczyckiego), Śląska, Pomorza Zachodniego oraz terenów pruskich i polskich zajętych przez państwo zakonu krzyżackiego, a w dobie zaborów w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim, wraz z napływem osadników niemieckich powstawały natomiast nazwy niemieckie¹⁵, a starsze toponimy słowiańskie i pruskie ulegały zniemczeniu (np. *Zimna Woda* koło Nidzicy najpierw zniemczona została na *Zimnowodda*, a następnie na drodze administracyjnej zastąpiona nazwą *Kaltenborn*). Inne toponimy zanikały, czego przykładem jest np. polska nazwa rzeki płynącej przez Legnicę. Nowa niemiecka brzmiała *Katzbach*, a dzisiejszy polski

hydronim *Kaczawa* jest tzw. chrztem, czyli nazwą nadaną po 1945 r. Dlatego też jakkolwiek w nazewnictwie polskim przeważają nazwy słowiańskie, to u podstawy innych stoją apelatwy pruskie, niemieckie, ruskie, litewskie, a nawet łańskie, hebrajskie (biblijne) i greckie, choć pod względem budowy są to zwykle nazwy polskie lub upodobnione do polskich.

Osobny typ stanowią nazwy nadawane miejscowościom i obiektom fizjograficznym (chrzty) przez państwa zaborcze na drodze administracyjnej. Z podobnym procesem mieliśmy do czynienia po drugiej wojnie światowej, kiedy to Komisja Ustalania Nazw Miejscowych dokonała repolonizacji toponimów o genezie słowiańskiej, a niemieckie, których polska podstawa nie była znana lub nigdy nie istniała, zastępowane były przez nią polskimi o podobnym znaczeniu¹⁶. Nie wszystkie te decyzje były fortunate i miały podstawy historyczne oraz językowe. Przykładem może być zastąpienie powiązanej z istniejącym tu umocnieniem krzyżackim niemieckiej kulturowej nazwy miejscowej *Bergfriede* koło Ostródy przez polską nazwę *Samborowo*, jakoby od *samborzy*, tj. wieżyczki nadbramnej. W rzeczywistości wszystkie historyczne polskie toponimy zawierające ten temat utworzone były od antroponimu *Sambor*¹⁷. Ostatnią akcją administracyjnej zmiany nazw przeprowadzono w 1977 r. na obszarze ówczesnych województw południowo-wschodnich, gdzie nazwy ukraińskie i łemkowskie zastąpiono polskimi, ale w większości przypadków były to zmiany krótkotrwałe¹⁸.

¹³ J. Udolph, *Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie*, „Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge”, 31, 1990.

¹⁴ Z. Babik, *Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny*, Kraków 2001.

¹⁵ Ilustrują to np. opracowania: J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845; F. Triest, *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, 1. Hälfte, Breslau 1864; K. Damroth, *Die älteren Ortsnamen Schlesiens ihre Entstehung und Bedeutung. Mit einem Anhang über die schlesisch-polnischen Personennamen. Beiträge zur schlesischen Geschichte und Volkskunde*, Beuthen 1896; E. Graber, O. Ruppersberg, *Verzeichnis der Ortsnamen-Änderungen in der Provinz Posen*, Posen 1919; *Skorowidz polsko-niemiecki i niemiecko-polski miejscowości Województwa Pomorskiego i w.m. Gdańska*, Poznań 1920; F. Gause, *Neue Ortsnamen in Ostpreussen seit 1800*, Königsberg 1935.

¹⁶ S. Rospond, *Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej*, t. 1–2, Wrocław 1951; G. Leyding, *Słownik nazw miejscowych okręgu mazurskiego*, t. 1, Olsztyn 1947; G. Leyding-Mielecki, *Słownik nazw miejscowych okręgu mazurskiego*, t. 2: *Nazwy fizjograficzne (zlokalizowane)*, Poznań 1959.

¹⁷ Por. E. Kowalczyk, „Nazwy obronne” *Stup, Samborza i Zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu*, Warszawa 1992, s. 164–181.

¹⁸ Por. dodatek: *Wykaz zmian nazw miast i miejscowości wiejskich w latach 1948–1978, w: Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, t. 3, Warszawa 1982, s. 807–826.

Zainteresowanie genezą nazw i ich znaczeniem sięga czasów naszych najstarszych dziejopisarzy. Już Anonim zwany Gallem wywiódł nazwę *Gniezno* od *gniazda*¹⁹. Mistrz Wincenty natomiast, opisując legendarne początki państwowości polskiej, podał dwie etymologie nazwy *Kraków*: pierwszą od imienia legendarnego Grakcha (Kraka), a drugą „od krakania kruków, które zleciały się tam do ścierva potwora”²⁰. Chęć objaśnienia nazw geograficznych jeszcze lepiej widać w *Kronice wielkopolskiej*, w której znajdziemy wiele mniej lub bardziej udanych etymologii nazw plemiennych, osobowych i miejscowych²¹.

Początek systematycznych badań nazewnictwa nastąpił w Polsce w drugiej połowie XIX w. Wówczas to średniowieczne źródła pisane rozpoznano w stopniu pozwalającym na rozszerzenie zakresu badań. Zmianie uległ też stosunek do nich: nie były już wyłącznie świadectwem dziejów politycznych, ale zaczęto po nie sięgać w badaniach historii społecznej i gospodarczej. Formułując nowe kwestionariusze pytań zadawanych źródłom pisanym, sięgano po niewykorzystane dotąd warstwy informacji, a jedną z nich było właśnie nazewnictwo geograficzne. Dostrzeżono, że wiele toponimów pojawiających się w średniowiecznych źródłach pisanych istnieje nadal w niezmienionej postaci lub ma podobne brzmienie i formę. Ich znaczenie było w większości zrozumiałe, a przynajmniej tak się wówczas wydawało. Pozwoliło to na powstanie prac, w których wiele miejsca poświęcono geografii historycznej²².

Pionierami badań onomastycznych byli historycy mediewiści (m.in. Stanisław Smolka, Tadeusz Wojciechowski, Franciszek Piekosiński, Karol Potkański

i Franciszek Bujak), którzy dostrzegli wartości poznawcze kryjące się w nazwach osobowych, miejscowych, terenowych i wodnych. Oni też podjęli próby usystematyzowania pozyskiwanych nazw. Zagadnienie to omówili wyczerpująco językoznawcy Witold Taszycki i Stanisław Rospond, a ostatnio przypomniały je Zofia Kaleta i Aleksandra Cieślakowa²³.

Taszycki stworzył także najczęściej stosowaną klasyfikację polskich (słowiańskich) nazw miejscowych²⁴. Jest to podział semantyczno-słowotwórczy (znaczeniowo-formalny), na który składają się dwie podstawowe grupy nazw (A i B) oraz dwie dodatkowe (C i D). Grupę A tworzą „nazwy miejscowe będące zawsze nazwami miejscowości” (topograficzne, kulturalne, dzierżawcze i zdrobniałe). Grupa B to „nazwy miejscowe będące zrazu nazwami ludzi, później dopiero nazwami miejscowości” (etniczne, patronimiczne, służebne i rodowe). Grupę C stanowią nazwy dwuznaczne (wieloznaczne), a grupa D to nazwy ciemne (niejasne). Klasyfikacja Taszyckiego ma również zastosowanie w przypadku nazw terenowych (pól, działów, włości, siedlisk, łąk, grądów, lasów, borów, zarośli, dróg, brodów, mostów, granic, węglów, kopców, uroczysk, miejsc, wysp itp.). Szczegółowy podział wygląda następująco:

Grupa A:

– Nazwy topograficzne – oddają cechy krajobrazu, przyrody i geografii osady, np. *Brzezina, Góra, Międzyzlesie, Zarzecze*.

– Nazwy kulturalne – oznaczają wytwory kultury materialnej lub duchowej człowieka, np. *Młyn, Ruda, Wola, Grodzisko, Opole, Środa, Targowica, Ujazd*.

¹⁹ Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, wyd. M. Plezia, Wrocław 1968, ks. I, 1.

²⁰ Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika Polska*, wyd. B. Kürbis, Warszawa 1974, ks. I, 7.

²¹ Zob. np. *Kronika wielkopolska*, wyd. B. Kürbis, Warszawa 1965, s. 49, 53, 55, 67–69.

²² Np. S. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1959 (wyd. 1: 1881).

²³ W. Taszycki, *Słowiańskie nazwy miejscowe (Ustalenie podziału)*, w: W. Taszycki, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 1: *Onomastyka*, Wrocław–Kraków 1958, s. 32–148, 228–268; S. Rospond, *Klasyfikacja strukturalno-grammatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław 1957, s. 5–27. Skrótoowo: Z. Kaleta, *Historia i stan dzisiejszy onomastyki w Polsce. Publikacje onomastyczne. Instytucje*, w: *Polskie nazwy*, s. 83–91; A. Cieślakowa, *Historia onomastyki*, w: *Słowiańska onomastyka*, t. 1, s. 2–3 (tu podstawowe informacje o badaniach onomastycznych na innych obszarach Słowiańszczyzny).

²⁴ W. Taszycki, *Słowiańskie nazwy*, s. 258–268.

– Nazwy dzierżawcze – wskazują na własność człowieka, od imienia którego urobiono nazwę za pomocą przyrostków: **-ovā, *-ova, *-ovo* || **-evā, *-eva, *-evo, *-inā, *-ina, *-ino, *-jā, *-ja, *-je, *-bškā, *-bška, *-bško*, np. *Kraków, Warszawa, Poznań, Cieszyn, Radom, Małogoszcz, Raciborsko*.

– Nazwy zdrobniałe (deminutywne) – mówią najczęściej o relacji przestrzennej i czasowej do innej miejscowości, której nazwa stoi u ich podstawy. Tworzono je za pomocą przyrostków: **-zkb, *-zka, *-zko, *-bcb*, np. *Janówek, Osieczek, Pawłówko, Rakowiec, Żwańczyk*.

Grupa B:

– Nazwy etniczne – określały grupę ludzi identyfikowaną za pomocą cech zamieszkiwanego obszaru, rodzaju pożywienia, pochodzenia z innych osad lub obszarów. Odnajdziemy tu również etnonimy, nazwy plemienne i jenieckie. Formowano je za pomocą przyrostków: **-jane, *(ov-/ev-)itji-* oraz **(ov/ev/in)bcb*, np. *Zalesiany, Osieczany, Podolszyce, Łysogórze, Glinojady, Pomorzany*.

– Nazwy patronimiczne – oznaczały potomków lub poddanych człowieka, którego imię, przezwisko lub nazwa godności były ich podstawą. Tworzono je za pomocą przyrostków **(ov/ev)itij, *(ov/ev/in)bc*i oraz **(ov)ęta*, np. *Imbramowice, Raclawice, Biskupice, Opatowice, Babięta, Damięta*.

– Nazwy służebne – określały ludzi trudniących się wykonywaniem różnych zajęć w strukturze książęcych osad służebnych, rzadziej osad będących własnością Kościoła, a później wszelkich zawodów (nazwy zawodowe). Powstawały zazwyczaj za pomocą przyrostków: **-arj-* i **-bnik-*, np. *Kuchary, Psary, Bobrowniki, Kobylniki, Świątniki*.

– Nazwy rodowe – oznaczały potomków właściciela wsi noszącego imię, przezwisko, przydomek lub herb, które stały u ich podstawy. Były to nazwy, których używali oni sami lub którymi ich określano,

np. *Adamy, Jaśki, Białe Suknie, Grochy, Łady, Doliwy*.

Nazwy grupy C tworzone były od apelatywów o wieloznacznych podstawach, np. *Brody* i *Brodowo* mogą być zarówno nazwami topograficznymi oznaczającymi dogodnie przejścia przez rzekę (*bród*) i położone przy nich osady, jak też nazwami rodowymi i dzierżawczymi utworzonymi od przydomka lub herbu *Broda*, a nawet nazwami przeniesionymi²⁵. W grupie D znalazły się natomiast nazwy zniekształcone o jednostkowym zapisie lub utworzone od podstaw o niemożliwym do ustalenia brzmieniu i znaczeniu.

Klasyfikując nazwy, Taszycki przestrzegął przed automatycznym zaliczaniem ich do konkretnych grup semantycznych wyłącznie na podstawie formy. Wskazał na istnienie nazw pseudopatronimicznych (rzekomo patronimicznych), a w rzeczywistości etnicznych, np. *Zalesice, Zagórze*, oraz nazw pseudodzierżawczych (rzekomo dzierżawczych), a w rzeczywistości topograficznych, np. *Lipowa, Klonowo*²⁶.

Odmienny, rzadko jednak stosowany podział nazw miejscowych zaproponował Stanisław Rospond²⁷. Jest to klasyfikacja pod względem strukturalno-gramatycznym: I. nazwy prymarne (niederywowane, równe apelatywom), np. *Koło, Bród, Góra, Gród*; II. nazwy sekundarne (derywowane), utworzone za pomocą różnego rodzaju przedrostków i przyrostków, rzadziej derywowane fleksyjnie, np. *Nadkole, Brodnica, Brochów, Zagórze, Grodzisko*; III. nazwy złożone (composita), np. *Świętomarza* (Święta Maria), *Wilkowyje*.

W obrębie poszczególnych grup Rospond dokonał dalszego podziału.

²⁵ Por. E. Pawłowski, *Dwuznaczne nazwy miejscowe (na materiale nazw wsi i przysiółków Sądeckizny)*, „Onomastica”, 17, 1972, s. 5–26; D. Koperowska, *Problem wieloznaczności nazw miejscowych*, „Onomastica”, 32, 1988, s. 15–54. Por. niżej s. 166.

²⁶ W. Taszycki, *Rzekomo patronimiczne nazwy miejscowe (Znaczenie przyrostka -ic)*, w: W. Taszycki, *Rozprawy i studia*, t. 1, s. 205–214, tenże, *Rzekomo dzierżawcze nazwy miejscowe (Znaczenie przyrostków -ów, -owa, -owo oraz -in, -ina, -ino)*, w: W. Taszycki, *Rozprawy i studia*, t. 1, s. 215–222.

²⁷ S. Rospond, *Klasyfikacja*.

W grupie I wydzielił: (1) nazwy równe apelatywom, w tym apelatywom toponomastycznym określającym: (a) fizjografię terenu, np. *Góra*, (b) świat roślinny, np. *Klon*, *Dąb*, (c) świat zwierzęcy, np. *Niedźwiedź*, (d) dzieła rąk ludzkich, np. *Młyn*, (e) wytwory kultury społecznej i duchowej, np. *Opole*, *Wola*, (f) wykonywane służebności, np. *Kowale*, *Psary*, (g) mieszkańców krajów i regionów, np. *Mazowszanie*, *Łęczycanie*, (h) nazwy metaforyczne lub metonimiczne, np. *Paluch*; (2) nazwy pochodzące od nazw osobowych: (a) w liczbie pojedynczej, np. *Kazimierz* lub (b) w liczbie mnogiej, np. *Kołaki*.

W grupie II znalazły się: (1) nazwy sufiksalne tworzone za pomocą wielu przyrostków, np. *-jb*, *-ja*, *-je*, jak (*Domaradz*), **-jane* (*Brzeżanie*), **itij-* (*Raclawice*), *-ov-* (*Borowo*); (2) nazwy prefiksalne (z przedrostkami), utworzone za pomocą: (a) pierwotnego przyimka i rzeczownika, np. *Zalas*, (b) pierwotnego przyimka i nazwy miejscowej lub wodnej, np. *Zanoteć*; (3) nazwy prefiksально-sufiksalne: (a) powstałe za pomocą przedrostka i pierwotnego przyrostka **-bje*, np. *Zalesie*, (b) przedrostka i przyrostka *-ice*, np. *Zagórzycze*, (c) przedrostka i przyrostka *-any*, np. *Nagórzany*, (d) przedrostka i przyrostków *-owo(o)*, *-ew(o)*, *-in(o)*, np. *Nagnojów*.

Grupa III obejmuje: (1) nazwy złożone dwuczłonowe, np. *Dębogóra*, *Zawichost*; (2) zrosty toponomastyczne, np. *Czerwonystok*; (3) zestawienia syntaktyczne (składniowe), np. *Stara Wieś*. Badacz ten wydzielił ponadto: hybrydy nazewnicze, w których jeden z członów pochodzi z innego języka, np. *Chelmsza* < *Chelms* + *See*; nazwy substytucyjne, czyli przeinaczenia fonetyczne, np. *Neidenburg* > *Nidzica*; kalki nazewnicze, np. *Kamiennybród* > *Steinförte*; nazwy aglutynacyjne, np. *Elk* < *Łek* oraz nazwy obce i inne.

Z punktu widzenia potrzeb geografii historycznej na uwagę zasługuje szczególnie podział semantyczny mazowieckich nazw terenowych zaproponowany przez

EWĘ RZETELSKĄ-FELESZKO. Nawiązuje on do klasyfikacji Taszyckiego w obrębie grup A, C i D. Wśród nazw topograficznych badaczka wydzieliła nazwy: 1.1. związane z naturalnym ukształtowaniem terenu, 1.2. określające jakość gleby, 1.3. związane z terminami wodnymi i określeniami wody, 1.4. związane z topograficznymi cechami obiektów terenowych (wielkością, kształtem, barwą), 1.5. utworzone od nazw roślin, 1.6. utworzone od nazw zwierząt dzikich i hodowlanych, 1.7. wskazujące na położenie względem jakiegoś obiektu, 1.8. związane ze zjawiskami meteorologicznymi, 1.8. utworzone od nazw części ciała, 1.9. inne. Wśród nazw kulturowych są to nazwy: 2.1. związane z kulturą rolną, leśną, ogrodową, 2.2. utworzone od apelatywów oznaczających miejsca zasiedlone, budynki i ich części, 2.3. utworzone od apelatywów oznaczających obiekty ogólnego użytku jak drogi, przejścia, mosty, groble, granice, płoty i studnie, 2.4. z zakresu stosunków techniczno-przemysłowych, 2.5. utworzone od apelatywów oznaczających drobne wytwory kultury materialnej, 2.6. utworzone od czynności i cech kulturowych, 2.7. z zakresu kultury społecznej, 2.8. z zakresu kultury duchowej i 2.9. inne. W grupie nazw dzierżawczych są to nazwy utworzone: 3.1. od imion dwuczłonowych, 3.2. od imion chrześcijańskich i niesłowiańskich, 3.3. od imion skróconych, hipokorystycznych słowiańskich i chrześcijańskich, 3.4. od przezwiskowych nazw osobowych, 3.5. od apelatywów oznaczających osoby, 3.6. od nazwisk zakończonych na *-ski*, 3.7. od nazw etnicznych, 3.8. od nazw herbowych. W połączonych grupach C i D wydzielone zostały nazwy: 4.1. niejasne semantycznie, 4.2. dwuznaczne, 4.3. równe innym nazwom geograficznym. Jako osobną grupę Rzetelska-Feleszko potraktowała nazwy dwuczłonowe składające się z: A) dwóch członów topograficznych, B) członu topograficznego i kulturowego, C) członu dzierżawczego i topograficznego, D) członu dzierżawczego i kulturowego,

E) dwóch członów kulturowych²⁸. W grupie nazw kulturowych podział ten nawiązywał również w pewnym zakresie do wcześniejszej o piętnaście lat klasyfikacji Kazimierza Rymuta, w której pojawiły się ponadto nazwy żartobliwe (np. nazwy karczem), pamiątkowe i przeniesione²⁹.

Jeszcze inaczej do podziału toponimii podszedł Henryk Borek. W stworzonej przez niego klasyfikacji genetyczno-funkcyjnej nadrzędną zasadą było pochodzenie podstawy nazwotwórczej, czyli to, czy nazwy tworzone od antroponimów lub apelatywów, czy też nawiązywały one do istniejącej toponimii. Do pierwszej grupy zaliczył wydzielone przez Taszyckiego nazwy patronimiczne, rodowe i dzierzawcze oraz etniczne i służebne, do drugiej – nazwy topograficzne i kulturowe, a do trzeciej – relacyjne, na które składają się nazwy ponowione (np. nazwa miejscowa *Wista* utworzona od nazwy rzeki *Wista*), przeniesione (z innego obszaru, np. nazwa *Mazewo* w gm. Szczuczyn to przeniesienie nazwy gm. Nasielsk), dyferencyjne (np. *Osieczany* od *Osieka*), lokalizujące (np. *Zaorze* – ‘za rzeką Orz’), pamiątkowe (np. *Stalinogród*) i wariantowe (przypadki równoczesnego używania nazw o różnej formie, np. *Czachorowol/Czachory*)³⁰. Poza tymi grupami pozostały nazwy zestawione, obce, wieloznaczne i niejasne.

Początkowo badaczom wystarczała klasyfikacja stworzona przez Taszyckiego, ale rozwój badań toponomastycznych wymógł jej uzupełnienie i uszczegółowienie. Jednym z powodów były dzieje polityczne i osadnicze dzisiejszych ziem Polski, które skutkowały powstawaniem w różnych okresach toponimów obcego pochodzenia. Część z nich uległa polonizacji,

przekształcając się fonetycznie, czego przykładem są nazwy związane z osadnictwem ludności niemieckiej (np. *Reichwalde* > *Rychwałd*, *Landshut* > *Łañcut*, *Kreuzburg* > *Kluczbork* i *Kuczbork*), pozyskiwaniem nowych terenów dla rolnictwa (np. *Raumung* – ‘opróżnienie, uprzątnięcie’ > *Rumunek*, *Rumunki*), powstawaniem nowych zakładów przemysłowych (np. *Hammer* > *Hamernia*, *Hütte* > *Huta* – pierwotnie oznaczała wyłącznie hutę szkła), a inne z czasem upodobniono do nazw polskich (np. *Schönberg* > *Samborek*)³¹. Do klasyfikacji Taszyckiego dodano więc jeszcze jedną kategorię – nazwy obce³².

Zdarza się jednak, że badacze nie różnią nazw obcych od polskich, które utworzono z użyciem obcych podstaw (np. *Kiejstutów Bród*, *Wagi*, *Dawidy*). Czasem też błędnie ustalają ich podstawy, np. gdy wśród nazw pruskich znalazły się nazwy utworzone od polskich apelatywów: *Ławsko* < *ława* (hydronim *Ława*), *Sierzputy* < *sirp*, *sirzp* > *sierp* i in.³³

Okazało się także, że pozornie takie same pod względem budowy nazwy wcale nie muszą należeć do tej samej kategorii klasyfikacyjnej i mieć takiej samej genezy, dlatego spośród nazw rodowych wydzielono późniejsze chronologicznie nazwy rodzinne (np. nazwy osad młyńskich, jak *Ptaki* czy *Cherubiny*, które powstały od antroponimów noszonych przez młynarzy), a z nazw służebnych – młodsze nazwy zawodowe (np. *Garbary*, *Młynary*)³⁴. Grupę

²⁸ B. Czopek-Kopciuch, *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków 1995; E. Kowalczyk, „Nazwy obronne”, s. 17, 169.

²⁹ J. D[uma], *Wpływ obce, substraty, adstraty, superstraty*, w: *Słowiańska onomastyka*, t. 1, s. 188–190.

³⁰ Por. K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 83; K. Szczesiński, *Nazwy miejscowości byłych powiatów goldapskiego i oleckiego*, Gdańsk 1994. Por. E. Kowalczyk, K. Szczesiński, „Nazwy miejscowości byłych powiatów goldapskiego i oleckiego”, *Gdańsk 1994* [rec.], „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 44 (1), 1996, s. 46–52. Trzeba jednak dodać, że dla części toponomastów podstawa apelatywna ostatniej nazwy nie jest oczywista.

³¹ Np. P. Smoczyński, *Problematyka polskich nazw służebnych w oświetleniu historyków i językoznawców*, „Annals UMCS. Sectio F”, 27, 1972, s. 161–196; K. Rymut, *Służebne i zawodowe nazwy miejscowe w Małopolsce*, „Onomastica”, 20, 1975, s. 143–168; I. Nobis, *Służebne nazwy miejscowe w Polsce piastowskiej*, Kraków 2013 (Rozprawy Wydziału Filologicznego

²⁸ A. Wolff, E. Rzetelska-Feleszko, *Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku*, Warszawa 1982, s. 264–277. Włączenie części nazw do poszczególnych grup budzi wątpliwości, np. czy takie jak *Bagno*, *Mokradło* istotnie określają jakość gleby (1.2), czy też należą do terminów wodnych (1.3).

²⁹ K. Rymut, *Nazwy miejscowe północnej części dawnego województwa krakowskiego*, Wrocław 1967, s. 208–224.

³⁰ H. Borek, *Nazwy relacyjne w toponimii*, w: *V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna. Księga referatów*, red. K. Zierhoffer, Poznań 1988, s. 47.

nazw patronimicznych uzupełniono o nazwy metronimiczne³⁵, czyli utworzone od kobiecych nazw osobowych lub godności (np. *Książnice*)³⁶. Ponadto, uwzględniając znaczenie przymiotnika *kulturalny*, termin *nazwy kulturalne* zamieniono na *nazwy kulturowe*, z propozycją wyróżnienia trzech podgrup: *nazwy kultowe*, *nazwy instytucjonalne* i *nazwy wytwórcze*³⁷. Problematyka podziału nazw kulturowych nabrała nowej wartości w dyskusji o nazwach pamiątkowych, przeniesionych i ponowionych³⁸ oraz wieloznacznych (dawnych dwuznacznych)³⁹. Wreszcie określenie *nazwy ciemne* zamieniono na *nazwy niejasne*.

W ustalaniu podziału znaczeniowego poszczególnych nazw miejscowych uczestniczyli także historycy, zwracając uwagę na ich genezę. Z nazw etnicznych wyodrębnili jenieckie (obcoplemienne) i plemienne⁴⁰. Wśród nazw kulturowych wskazali z kolei na istnienie obronnych⁴¹, a wśród

rodowych – na odherbowe⁴². Zwrócono także uwagę na nazwy własne młynów i karczem⁴³.

Jeszcze bardziej złożona okazała się geneza, a w konsekwencji problematyka badawcza nazw wodnych (rzek, wód stojących, bagien, mórz itp. oraz ich części składowych, np. toni jeziornych, zatok itp.). Istnieją wśród nich nazwy o rodowodzie trudnym do ustalenia, znacznie starsze od słowiańskich. Część z nich zaliczano do indoeuropejskich, a inne – do celtyckich lub germańskich, a nawet ugrofińskich⁴⁴. Obecnie nazwy o archaicznej strukturze językowej określa się mianem staroeuropejskich lub najstarszą warstwą nazewniczą⁴⁵.

Oprócz przeważającej liczby hydronimów pochodzenia słowiańskiego na terenie dzisiejszej Polski spotykamy liczne nazwy bałtyckie (pruskie i jaćwieskie na terenie dawnego osadnictwa tych plemion), niektóre o znacznie starszej metryce, oraz młodsze nazwy niemieckie, białoruskie, ukraińskie i litewskie, powstałe wraz z napływem obcych etnicznie osadników.

PAU, 82); E. Kowalczyk-Heyman, *I. Nobis*, „*Służebne nazwy miejscowe w Polsce piastowskiej*”, *Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU, t. 82, Kraków 2013*, ss. 284 [rec.], „*Studia Źródłoznawcze*”, 52, 2014, s. 193–197; M. Danielewski, *O osadach służebnych: uwagi historyka i archeologa na marginesie książki Iwony Nobis* [rec.], „*Historia Slavorum Occidentis*”, 1 (10), 2016, s. 266–277.

³⁵ Np. M. Kondratik, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, Wrocław 1974, s. 235.

³⁶ W. Taszycki, *Słowiańskie metronimiczne nazwy miejscowe*, w: W. Taszycki, *Rozprawy i Studia*, t. 4: *Onomastyka i historia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 160–168.

³⁷ J. Miodek, *Nazwy miejscowe kulturalne. Postulaty klasyfikacyjne*, Wrocław 1973 (Rozprawy Komisji Językowej WTN, 9), s. 123–153.

³⁸ J. Treder, *Nazwy ponowione wśród nazw przeniesionych*, „*Onomastica*”, 24, 1979, s. 19–43; H. Borek, *Nazwy relacyjne*.

³⁹ Por. przyp. 25.

⁴⁰ H. Modrzewska, *Osadnictwo obcoetniczne i innoplemienne w Polsce wczesniejszego średniowiecza*, Warszawa 1984. Jest to praca w dużym stopniu zdezaktualizowana. Kuriozalny jest natomiast artykuł Bogdana Wetoski poświęcony rzekomemu osadnictwu obcoplemniennemu na Mazowszu. B. Wetoska, *Analiza materiału toponomastycznego na Mazowszu północnym. Zagadnienia wstępne*, „*Zeszyty Regionalne. Pismo poświęcone dziejom i kulturze północno-wschodniego Mazowsza*”, 1, 2003, s. 73–120. Por. recenzję: E. Kowalczyk, *Bogdan Wetoska, „Analiza materiału toponomastycznego na Mazowszu północnym. Zagadnienia wstępne”*, „*Zeszyty Regionalne. Pismo poświęcone dziejom i kulturze północno-wschodniego Mazowsza*”, z. 1, 2003, s. 73–120 [rec.], „*Rocznik Mazowiecki*”, 16, 2004, s. 275–282.

⁴¹ Władysław Semkowicz nazywał je „materiałem onomastycznym”. Stanisław Arnold pisał o osadach, „których nazwy wskazują na charakter pograniczny” i są użyteczne dla ewentualnych badań nad organizacją wojskową. Janina Kamińska użyła określenia: „nazwy, które swoim sensem znaczeniowym wskazują na związek z grodem, miejscem obronnym”. Dla Marii Kielczewskiej

–Zalewskiej były to z kolei „nazwy [...] związane ze służbą wojskową”, a dla Henryka Łowmiańskiego – „nazwy miejscowe związane z organizacją obrony i określające miejscowości zwykle zakładane na krawędzi osadnictwa”. Witold Hensel wprowadził określenie „nazwy typu militarnego”, które Teresa Wąsowicz przekształciła w „nazwy typu obronnego”. W. Semkowicz, *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, Kraków 1925, s. 27; S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XIII)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 2, Kraków 1927, s. 18; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 161; M. Kielczewska-Zalewska, *Osieki na Pomorzu Gdańskim*, „*Przegląd Zachodni*”, 11 (1–4), 1955, s. 198; H. Łowmiański, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 3, Warszawa 1967, s. 98; W. Hensel, *Kształtowanie się osadnictwa słowiańskiego w okresie wczesnośredniowiecznym*, „*Slavia Antiqua*”, 2 (1), 1949/1950, s. 50; T. Wąsowicz, *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. 1, red. A. Gieysztor, Kalisz 1960, s. 82.

⁴² A. Wolff, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, cz. 2: *Nazwy miejscowe herbowe*, „*Onomastica*”, 2 (1), 1956, s. 67–83; W. Taszycki, *Dwa studia z polskiej toponomastyki*, w: W. Taszycki, *Rozprawy i Studia*, t. 4, s. 173–175; J. Chwałibińska, *Ród Prusów w wiekach średnich*, „*Roczniki TNT*”, 52 (2), 1948.

⁴³ Np. W. Miodunka, *Nazwy karczem polskich*, „*Językoznawca*”, 18–19, 1968, s. 86–93; T. Gołębiowska, *Nazwy polskich młynów*, „*Onomastica*”, 14 (1–2), 1969, s. 81–120; J. Wiśniewski, *Nazwy młynów w Polsce*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, 18 (3), 1970, s. 449–455.

⁴⁴ J. Rozwadowski, *Studia nad nazwami wód słowiańskich*, Kraków 1948.

⁴⁵ Por. przyp. 14.

Prowadziło to do przekształcenia zastanych starszych nazw polskich zgodnie z fonetyką właściwą językom tych grup etnicznych (np. *Sprzaśła* > *Supraśl*) lub zastępowanie ich nowymi nazwami, które w następnych wiekach ulegały spolszczeniu (np. *Wielka Struga* > *Berezowaja* > *Brzozowa* > *Brzozówka*, lewy dopływ [dalej: l.d.] Biebrzy). W hydronimii spotykamy się również ze zjawiskiem wielości nazw używanych dla poszczególnych odcinków rzek, do tego przynależnych do odmiennych języków (np. *Lega* – *Matkiń* – *Jegrznia*) lub z wielokrotną zmianą nazwy (np. dwa l.d. Wissy nosiły kolejno nazwy *Kubra*, *Przytulanka*, *Matlak* oraz *Chojna*, *Ludwigówka*, *Chajewo* i *Wilcieniec*)⁴⁶. Ta druga została ostatnio błędnie uznana przez hydrografów za górny bieg Wissy i na mapach topograficznych nosi właśnie tę nazwę⁴⁷.

Bardzo zróżnicowana geneza hydronimów powoduje, że nie opracowano dotąd ujednoczonych kryteriów ich podziału, tworząc doraźne klasyfikacje strukturalne, w obrębie których lub oddzielnie dzieli się je pod względem semantycznym. Kryterium klasyfikacji semantycznej bywa to, czy nazwy utworzono od: 1. pospolitych apelatywów hydrograficznych, 2. nazw miejscowości, 3. nazw terenowych, 4. nazw roślin, 5. nazw zwierząt, 6. nazw osobowych i 7. nazw określających jakąś ich cechę⁴⁸. Inny podział uwzględnia informacje o: 1. wielkości ciek i jego cechach, przy czym nazwy wodne są tu często równe nazwom pospolitym, np. *Struga*, *Stok*, *Roztoka*, *Krynica*; 2. kolorze wody lub rodzaju podłoża, po którym rzeka płynęła, np. *Biała*, *Czarana*, *Ruda*, *Kamienna*; 3. pokryciu terenu, przez który przepływała rzeka, np. *Leśna*, *Pokrzywnica* (*Koprzywnica*). Młodsze

nazwy tworzone od nazw własnych (miejscowych, obiektów przemysłowych, osobowych), np. *Baranówka*, *Młynówka* lub były to nazwy złożone, np. *Młyńska Struga*, *Kościelny Staw*⁴⁹.

W najmniejszym stopniu zebrane i rozpoznane zostały przez toponomastów nazwy terenowe. Być może właśnie to powoduje, że część historyków i archeologów myli je z nazwami topograficznymi. Odnajdziemy wśród nich m.in. toponimy pochodzenia obcego: bałtyckiego, niemieckiego i wschodniosłowiańskiego. Nie zawsze też poprawnie ustalona bywa podstawa nazwy (np. podstawą nazwy włók *Starzatek* [*Starzalyek*] nie była nazwa osobowa **Starzała*, a zrost powstały z dwuczłonowej nazwy kulturowej *Stary Żalek*, czyli dawny cmentarz)⁵⁰. W odniesieniu do nazw z tej grupy stosuje się te same podziały klasyfikacyjne co w przypadku nazw miejscowych.

Piśmiennictwo toponomastyczne jest bardzo bogate. Publikacji, które omawiają poszczególne toponimy występujące na konkretnym obszarze lub ich rodzaje, należy szukać w kolejnych tomach *Bibliografii onomastyki polskiej* doprowadzonej do roku 2015⁵¹. Podstawowym polskim czasopiśmie onomastycznym są wydawane od 1955 r. „Onomastica”. Najwięcej monograficznych opracowań nazw miejscowych,

⁴⁹ Por. przyp. 4.

⁵⁰ A. Wolff, E. Rzetelska-Feleszko, *Mazowieckie nazwy*, s. 164. Por. A. Bańkowska, A. Wolff, E. Rzetelska-Feleszko, „Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku”, Warszawa 1982 [rec.], „Slavia Occidentalis”, 41, 1984, s. 134.

⁵¹ *Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1958 włącznie*, oprac. W. Taszycki, Kraków 1960; *Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1959 do roku 1970*, oprac. W. Taszycki, wsp. M. Karaś, A. Turasiewicz, Warszawa–Kraków 1972; *Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1971 do roku 1980 włącznie*, oprac. K. Rymut, Wrocław 1983; *Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1981 do roku 1990 włącznie*, oprac. R. Przybytek, K. Rymut, Kraków 1992; *Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1991 do roku 2000 włącznie*, oprac. R. Przybytek, K. Rymut, Kraków 2001; *Bibliografia onomastyki polskiej do roku 2001 do roku 2005 włącznie*, oprac. I. Nobis, wsp. R. Przybytek, Kraków 2016; *Bibliografia onomastyki polskiej do roku 2006 do roku 2010*, oprac. I. Nobis, Kraków 2016; *Bibliografia onomastyki polskiej do roku 2001 do roku 2010 włącznie. Suplement*, oprac. I. Nobis, wsp. R. Przybytek, Kraków 2016; *Bibliografia onomastyki polskiej do roku 2011 do roku 2015 włącznie*, oprac. I. Nobis, Kraków 2020. Lata późniejsze w opracowaniu elektronicznym: *Bibliografia onomastyki*, „Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk” (<https://onomastyka.ijp.pan.pl>, dostęp: 2 lipca 2020).

⁴⁶ E. Kowalczyk-Heyman, *O meandrach identyfikacji średniowiecznych nazw wodnych na obszarze północno-wschodniego i wschodniego Mazowsza*, „Onomastica”, 63, 2019, s. 127–144.

⁴⁷ *Atlas podziału hydrograficznego Polski*, cz. 1: *Mapy w skali 1:200 000*, red. H. Czarnicka, Warszawa 2005, J-3: *Elk*; tamże cz. 2: *Zestawienie zlewni*, s. 335, nr 26 29611, 26 2962.

⁴⁸ J. Rieger, E. Wolnicz-Pawłowska, *Nazwy rzeczne w dorzeczu Warty*, Wrocław 1975.

wodnych i terenowych ukazało się w seriach Prace Onomastyczne, Pomorskie Monografie Toponomastyczne i Hydronymia Europaea⁵² oraz toponomastycznych seriach wydawanych przez poszczególne uniwersytety, PAN i towarzystwa naukowe. Istnieją też opracowania publikowane poza seriami. Nazwy miejscowe Polski zebrano i omówiono w sukcesywnie publikowanej wielotomowej pracy przygotowywanej przez uczonych z Instytutu Języka Polskiego PAN⁵³. Tu też przygotowuje się *Elektroniczny słownik hydronimów Polski* (ESH⁵⁴).

Podstawą badań toponomastycznych są poświadczenia nazw geograficznych w źródłach pisanych i kartograficznych. Starsze nazwy pojawiają się w łacińskich źródłach pisanych, dużo rzadziej w staroruskich (ich brzmienie dostosowywano do fonetyki tych języków). Późniejsze przekazy, zarówno staropolskie, jak i niemieckie, sporządzane były przez kancelistów o różnym poziomie wykształcenia. Istotny był też brak ogólnej normy pisownianej, w wyniku czego ta sama nazwa nawet w tym samym przekazie mogła być zapisywana różnie (np. *Czyassnylasek*, *Czyasny Lasek*, *do Czassnego laska*, *a oth Czasnego lasku*, a nazwę *Komorówgród* oznaczającą dzisiejsze Komorowo, część Janowa nad Orzycem, zapisywano jako *Comorowgrad*, *Camorowgrad*, *Camowgrad*, *Comorowigrod* i *Congo* oraz jako *Mucolburg*, *Mulcelburg*, *Mulcukburg*, *Muculburg* i *Mockenberg*). Podobnie rzecz się ma z nazewnictwem na mapach sporządzanych przez kartografów i litografów słabo znających język polski lub nieznających go wcale. Pojawiające się na nich nazwy bywają zniekształcone lub dostosowane do fonetyki języków

francuskiego, niemieckiego i rosyjskiego, a zatem ich grafia jest zwykle daleka od poprawności. Na mapach natrafimy również na niemieckie tłumaczenia niektórych członów nazw (np. *Szabły Stare* > *Alt Szabły*), a i lokalizacja obiektów bywa mało dokładna.

Od XIX w. publikowane są spisy miejscowości. Początkowo robiły to państwa zaborcze, a następnie odrodzone państwo polskie. Do najważniejszych należą *Tabella miast, wsi, osad, Królestwa Polskiego*⁵⁵, *Skorowidz Królestwa Polskiego*⁵⁶, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*⁵⁷, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 r.*⁵⁸, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*⁵⁹, *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*⁶⁰, *Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*⁶¹ oraz *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*⁶².

Sięgając w badaniach po nazwy miejscowe, terenowe i wodne, trzeba pamiętać o trudnościach związanych z ich interpretacją. Obowiązkowa jest ocena wiarygodności wykorzystywanych opracowań toponomastycznych oraz korzystających z nich prac historycznych i archeologicznych. Dużą pomocą będą tu recenzje pióra innych toponomastów i historyków. Wynika to z prostego faktu, że opracowania

⁵² *Hydronymia Europaea*, t. 1–20, red. W.P. Schmid, Stuttgart 1985–2005.

⁵³ *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany* [dalej: NMP], t. 1–7, red. K. Rymut, Kraków 1996–2007; tamże, t. 8–9, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2009–2013; tamże, t. 10–14, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, Kraków 2015–2017; tamże, t. 15, red. B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, Kraków 2018.

⁵⁴ „Elektroniczny Słownik Hydronimów Polski” (<https://eshp.ijp.pan.pl/search/>), dostęp: 15 lipca 2020).

⁵⁵ *Tabella miast, wsi, osad, Królestwa Polskiego, z wyrażeniem ich położenia i ludności*, t. 1–2, Warszawa 1827.

⁵⁶ *Skorowidz Królestwa Polskiego, czyli spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego*, t. 1–2, wyd. I. Zinberg, Warszawa 1875–1877.

⁵⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, red. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902.

⁵⁸ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 1–16, Warszawa 1923–1926.

⁵⁹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych*, t. 1–3, uzupełnienia, red. T. Bystrzycki, Przemysł–Warszawa 1931–1937.

⁶⁰ *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, oprac. J. Jodtowska i in., Warszawa 1966–1968.

⁶¹ *Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, t. 1–3, Warszawa 1980–1982.

⁶² *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, red. W. Taszycki, nr 1–197 [niekompletne], [Warszawa] 1963–1972.

toponomastyczne powstawały na różnych etapach rozwoju toponomastyki, językoznawstwa i badań historycznych. Innym powodem jest bardzo zróżnicowane przygotowanie warsztatowe, językowe, historyczne i geograficzne poszczególnych toponomastów. Częste zjawisko to powielanie błędnych ustaleń ze starszej literatury przedmiotu bez podjęcia jakiegokolwiek próby ich weryfikacji. Przykładem jest powtarzanie za Georgiem Gerullisem, że pierwszym poświadczeniem nazwy miasta *Elk* (dawniej: *Lek*) jest zapis z 1343 r., który w rzeczywistości odnosi się do nazwy rzeki, znanej zresztą już ze źródła staroruskiego z połowy XIII w.⁶³ Inny przykład to błędne odnoszenie pochodzącego z fałszyfikatu mogileńskiego z 1065 r. zwrotu *Navchre* do Narwi, podczas gdy już kilkadziesiąt lat temu odczytano go prawidłowo w znaczeniu ‘na Wkrze’⁶⁴. Identycznie ma się sprawa z *Gruduskiem* (*Grudomsch*), nazwą jednego z grodów wymienionych w tym dokumencie, która wciąż uznawana jest przez toponomastów za najstarsze poświadczenie *Grudziądza*⁶⁵. Powodem pomyłki jest to, że przy kopiowaniu wspomnianego dokumentu błędnie odczytano literę *w* i zapisano ją jako *m*. Inną, ciągle żywotną pomyłką jest utożsamianie Ptolemeuszowej *Calisii* z polskim Kaliszem. W rzeczywistości polska nazwa określała osadę założoną na podmokłym, bagnistym terenie (co odpowiada topografii tego grodu i miasta) i była utworzona od apelatywu **kališb* – ‘efemeryczne błoto powstające po

deszczu’. Mogła ona powstać dopiero po osiedleniu się tu Słowian kilka wieków po zapisaniu nazwy *Calisia*⁶⁶.

Wobec powtarzalności wielu nazw miejscowych, ale i wodnych, nawet na niewielkich obszarach bardzo często zdarzają się błędne identyfikacje i lokalizacje, co prowadzi do mylenia poświadczeń, a co za tym idzie – błędnego ustalenia genezy nazwy. Przytaczane poświadczenia bywają również niepełne co do form i przekształceń, którym podlegały nazwy, oraz odnośnie do czasu ich pierwszego zapisania, który w rzeczywistości bywa starszy, niekiedy nawet o kilkaset lat. Inną przyczyną pomyłek jest wspomniane już wyrywanie poświadczeń z kontekstu zapisu źródłowego i niedostatek badań nad semantyką apelatywów, od których tworzono nazwy. To wszystko powoduje, że nagromadzenie potknięć w części prac toponomastycznych zniekształca końcowe wnioski o strukturze i genezie nazw badanego obszaru, o czasie produktywności danego typu nazw oraz o ich przekształceniach.

Jak wspomniano, poszczególne grupy klasyfikacyjne toponimii i należące do nich nazwy są użyteczne w szeroko pojętych badaniach historycznych i historyczno-geograficznych. Za ich pomocą można prześledzić zmiany zachodzące w krajo-brazie kulturowym i przyrodniczym oraz próbować określić czas ich zaistnienia. Sięgając po tę kategorię źródeł, należy jednak pamiętać zarówno o ich walorach, jak i niebezpieczeństwach czyhających na badacza.

Jednym z pierwszych kroków, które powinno się podjąć, jest identyfikacja nazwy z konkretną miejscowością i jej lokalizacja oraz określenie, o ile to możliwe, jej daty powstania. Pierwsza trudność, na którą natrafiają toponomaści i historycy, wiąże się

⁶³ G. Gerullis, *Die altpreussischen Ortsnamen gesammelt und sprachlich behandelt*, Berlin–Leipzig 1922, s. 91. Nazwa pojawia się w 1248/1249 r. w zapisach *Лѣкъ* i *Лукъ*. Zob. *Полное собрание русских летописей*, т. 2: *Ипатьевская летопись*, Москва 1962, s. 813, pod 1251 r. Następne poświadczenia pochodzą ze źródeł krzyżackich od 1290 r. – *inter* [..] *Lickam* (Peter von Dusburg, *Chronicon terrae Prussiae*, Hrsg. M. Toeppen, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 1, Hrsg. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehle, Leipzig 1861, pars III, 241), *Lika* z lat 1331–1335, *Lek* z około 1341 r. (*Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, cz. 2: *Dokumenty z lat 1249–1355*, wyd. I. Sulikowska-Kuraś, S. Kuraś, wsp. K. Pacuski, H. Wajs, Wrocław 1989, nr 212, 258).

⁶⁴ Z. Babik, *Najstarsza warstwa*, s. 180. Por. J. Plocha, *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969, s. 160–168.

⁶⁵ Z. Babik, *Najstarsza warstwa*, s. 127; W. Makula-Kosek, *Grudziądz*, hasło w: NMP, t. 3, s. 405.

⁶⁶ Z. Zierhoffer, *Kalisz* (3), hasło w: NMP, t. 4, s. 267; Z. Babik, *Najstarsza warstwa*, s. 140–142. O lokalizacji *Calisii* zob. J. Kolendo, *Kalisia i Leukaristos: dwa „miasta” w „Geografii” Ptolemeusza i zagadnienie współrzędnych geograficznych w „Wielkiej Germanii”*, „Światowit”, 7 (49), 2009–2010, fasc. B, s. 77–87.

ze wspomnianą już powtarzalnością wielu nazw miejscowych zarówno na całym historycznym obszarze Polski, jak i w mniejszych jednostkach administracyjnych, ziemiach i powiatach. Przykładem mogą być bardzo liczne nazwy osad powstałych wokół karczem o nazwach *Wygoda* czy wsi o nazwach utworzonych od nazw herbów noszonych przez ich właścicieli, np. *Konopki*, albo przydomków, np. *Truszki*, a także powtarzające się hydronimy, np. *Brzozówka* czy *Ponikłystok*.

Następnie trzeba pamiętać, że pierwsze poświadczenie nazwy nie zawsze jest równoznaczne z datą jej powstania, a oddaje tylko czas sporządzenia zapisu i stan zachowania źródeł, co może być związane z typem własności. Tak jest w przypadku nazw osad służebnych powstałych w XI i XII w., których nazwy poznajemy w większości z przekazów trzynastoi czternastowiecznych, a więc sporządzonych wówczas, gdy organizacja książęcych osad służebnych zanikała lub zanikła. Późny czas poświadczenia tych nazw, jak i wielu innych nazw osad należących do domeny książęcej, wynikał z prostego faktu, że dopóki pozostawały one w rękach władców, nie było potrzeby wystawiania dla nich aktów prawnych, a tym samym zapisywania ich nazw. Odmienne było z własnością kościelną, albowiem Kościół bardzo dbał o posiadanie odpowiednich aktów własności, często je fałszując, a więc data pojawiająca się w takim akcie nie musi odpowiadać prawdzie i być świadectwem istnienia konkretnej nazwy.

Dla potrzeb badawczych istotne są również zmiany zachodzące w grafii nazw oraz ich podstawach, jak w przypadku dawnej nazwy osady *Seelcz*, *Siedlec*, *Sielec* koło Przasnysza, która utworzona została od apelatywu *siolo*, a obecnie nosi nazwę *Krasnosielec*. Jeżeli nie poznamy okoliczności takiego procesu, czyli genezy nazwy, czasu jej powstania i przyczyn zmian, które w niej zachodziły, to może dojść do rozmnożenia osad lub do ich złej identyfikacji

i lokalizacji, jak stało się w przypadku zanikłej wsi w ziemi liwskiej, która początkowo zwała się *Taraty*, a następnie *Michały*⁶⁷. W przypadku wielu nazw miejscowych z biegiem lat pod wpływem nowych trendów nazewniczych dochodziło do zmiany wykładników przynależności do typów formalnych. Nazwy patronimiczne przekształcały się w dzierżawcze i rodowe, a nazwy dzierżawcze – w rodowe⁶⁸, z tym że niekiedy pierwsza była nazwą wsi rodzinnej osadnika, położonej na zupełnie innym obszarze, czego przykładem jest nazwa *Nieciki* na Wysoczyźnie Kolnieńskiej, którą utworzono od nazwy rodzinnej wsi Jakusza i jego synów z Niecikowa, położonej koło Ciechanowa.

Częstym zjawiskiem, zwłaszcza na terenach nowo zasiedlanych, były zmiany nazw osad (nawet kilkakrotne), dokonujące się pod wpływem różnorodnych czynników. Nierzadko tworzone były od nowych podstaw, czego przykładem jest dzisiejsza nazwa wsi *Popki* w ziemi łomżyńskiej. Na początku XV w. nosiła ona nazwę ponowioną od nazwy cieku, nad którym została założona – *Długistok*. Po zmianie właściciela, która dokonała się między 1410 a 1415 r., przybierała kolejno nazwy: *Wrząca*, *Białosuknie-Wrzącystok*, *Białosuknie*, *Popki-Białosuknie* i ostatecznie *Popki*. Pierwsza zmiana nastąpiła wówczas, gdy nadanie otrzymali tu członkowie rodziny Soleckich h. Pomian, właściciele wsi o nazwie *Wrząca* w ziemi gostynińskiej. Jakkolwiek brak nam poświadczenia, że nadana wieś przyjęła nazwę *Wrząca* przeniesioną z ziemi gostynińskiej, to przypuszczenie takie uprawdopodobnia zmiana w nazwie strumienia, który od tej pory nazywał się *Wrzącystok*. Soleccy nosili przydomek *Białe*

⁶⁷ Por. *Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, red. W. Pałucki, Warszawa 1973, s. 167. *Taraty* i *Michały* błędnie zidentyfikowano tam z Gołębiówką – wsią położoną kilka kilometrów dalej na południowy wschód. Poprawnie w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu*, red. T. Jurek, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina, wsp. E. Kowalczyk-Heyman, Warszawa 2017, s. 64.

⁶⁸ A. Wolff, *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, cz. 1, „Onomastica”, 1, 1955, s. 75–116.

Suknie. Kolejny człon *Popki* powstał zapewne już w końcu XV w., od przezwiska Jana zwanego Popkiem, poświadczonego w 1472 r. (*Johannes de Byalesuknye alias Popek*). Odnosił się on do potomków Jana, ale w nazwie wsi – *Popki Bialesuknie* – odnotowano go dopiero w 1578 r. Ostatnia zmiana nazwy nastąpiła u schyłku XVIII w., kiedy wieś nosi już tylko nazwę *Popki*⁶⁹. Należy dodać, że nie wywodzi się ona od nazwy prawosławnego duchownego, jeszcze bowiem w dobie nowożytnej popem nazywano każdego duchownego – także katolickiego i protestanckiego. Polszczyzna przejęła ten termin we wczesnym średniowieczu z języka greckiego za pośrednictwem niemieckim, stąd w polskim nazewnictwie natrafiamy na nazwy *Popowo*, *Popowice* o genezie średniowiecznej, ale i nowożytnej. Zdarzało się także, że tę samą nazwę nosiło początkowo kilka wsi położonych nad jednym ciekim (np. *Puzowstok* – Cwality i Mściwuje, *Cieplestoki* – Walochoy i Kossaki), co może powodować trudności z przypisaniem im poszczególnych poświadczeń.

W określeniu genezy i czasu powstania nazw użyteczne są również ich budowa oraz tworzące je formanty. Dostrzeżono, że produktywność poszczególnych typów nazw była zmienna w czasie lub długotrwała i zróżnicowana terytorialnie. Nazwy patronimiczne, jakkolwiek typowe dla wczesnego średniowiecza, powstawały np. jeszcze w XVI w. Nieco inaczej rzecz się ma z nazwami rodowymi. Są one znane już w dobie wczesnego średniowiecza, ale rozkwit przeżywały na czternasto- i piętnastowiecznym Mazowszu, skąd przesuwały się stopniowo na ziemię Prus Książęcych, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Ukrainę, gdzie były produktywne w XV–XVI w.⁷⁰

Podobnie było z formantami tworzącymi nazwy derywowane. Oto na przykład przyrostek *-izna* pojawił się w polskim nazewnictwie dopiero w XVI w.⁷¹, przyrostek *-enka* był natomiast produktywny w nazwach osobowych na południowo-wschodnich terenach Rzeczypospolitej od XVII i XVIII w. i dopiero wówczas mógł się pojawić w rodowych nazwach miejscowych i terenowych⁷². Dlatego też nazwa *Nikienki* występująca koło wsi Truszki-Zalesie niedaleko Kolna nie może być pruska, jak uznała badaczka jednego z tutejszych stanowisk archeologicznych, albowiem po pierwsze, pochodzi od nazwy osobowej *Mikotaj*, a po drugie, zbudowano ją za pomocą przyrostka *-enka* w liczbie mnogiej⁷³.

W opracowaniach historycznych można się natknąć na pogląd, że nazwy topograficzne należą do tych o najstarszej genezie – wczesnośredniowiecznej. Miało to związek z poznawaniem, a więc oswojeniem przez osadników otaczającego środowiska przyrodniczego poprzez nadanie jego elementom nazw. Jest to niewątpliwie pogląd prawdziwy, z tym że proces ten powtarzał się przy ponownym zasiedlaniu terenów wyludnionych, np. północno-wschodniego Mazowsza w XIV–XV w. oraz puszczy w XVI–XVIII w., choćby Zagajnicy, czyli dzisiejszej Puszczy Kurpiowskiej. Na pierwszym obszarze powstawało wiele nazw miejscowych ponownych od hydronimów (np. *Puzowstok*, *Skroda*, *Jakać*) lub nazw zestawionych, które zawierają hydronimiczny człon lokalizujący (np. *Poryte-Jabłoń*, *Gołasze-Dąb*, *Łoje a Wissa*), wskazujący wobec powtarzalności nazw na położenie wsi nad konkretną

⁷¹ H. Safarewiczowa, *Nazwy miejscowe typu Mroczkowitzna, Klimontowizna*, Wrocław 1956.

⁷² E. Marczak, „*Nikienki*”, czyli Prusowie na Mazowszu? Wstępne wyniki badań archeologicznych w Truszkach Zalesiu, woj. podlaskie, w: *Przez granice czasu. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Jerzemu Gąsowskiemu*, red. A. Buko, W. Duczko, Pułtusk 2008 (Acta Archaeologica Pułtuskiensia, 1), s. 119–127.

⁷³ E. Kowalczyk-Heyman, *Nikienki – o niebezpieczeństwie pochopnych interpretacji toponomastycznych dla badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym*, „*Onomastica*”, 53, 2008/2009, s. 222–232.

⁶⁹ M. Gochna, E. Kowalczyk-Heyman, *Nazwy przeniesione na Mazowsze wschodnim i północno-wschodnim (koniec XIV–XV w.)*, w: *Onomastyka – neohumanistyka – nauki społeczne*, red. U. Bijak, H. Górny, M. Magda-Czekaj, Kraków 2018, s. 166–167.

⁷⁰ H. Górniewicz, *Studia nad rodowymi nazwami miejscowymi w języku polskim*, Gdańsk 1968.

rzeką lub jej odcinkiem. Inne nazwy osad ponawiano od nazw terenowych, takich jak *Jemielite*, *Wądołowo*, *Grądy*, *Łopieniste*. W puszczy Zagajnica obok takich nazw jak *Dębe*, *Brzozówka*, *Długi Kąt*, *Kierzek* powstawały nazwy związane z napływem ludności z Prus Książęcych, czego przykładem jest *Wejdo* utworzone od niemieckiego *Weide* – ‘łąka’.

Toponimy topograficzne mogą być wykorzystywane do odtwarzania krajobrazu, zmian, które w nim zachodziły i pokrycia terenu w danym okresie. Przykładem jest nazwa wsi *Zajezerze* koło Sieciechowa, która mogła powstać dopiero po przekształceniu się rozległego zakola Wisły w starorzecze, a następnie w jezioro, czego potwierdzenie znajdujemy w źródłach pisanych i kartograficznych (dziś zbiornik ten nie istnieje)⁷⁴.

Także w przypadku hydronimów niezajomość geografii i źródeł pisanych prowadzi do błędnych ustaleń. Zdarzyło się tak w przypadku nazwy *Wkra* – prawego dopływu (dalej: p.d.) Narwi. Oto w jednej z prac toponomastycznych powołano do życia tzw. gniazdo nazewnicze tego hydronimu, do którego miały należeć rzekomo trzy nazwy wodne⁷⁵. W rzeczywistości pierwotnie była to nazwa tylko jednej rzeki, wypływającej dwoma ciekami z Góry Dylewskiej. W połowie XIV w. w wyniku prac hydrotechnicznych prowadzonych przez zakon krzyżacki nastąpiły w jej sploty zmiany: górny bieg *Wkry* skierowano do rzeki *Wel*, l.d. *Drwęcy*, aby usprawnić komunikację zasiedlanej wówczas ziemi lubawskiej z Brodnicą i Toruniem. Dlatego też z czasem za górny bieg *Wkry* zaczęto uznawać jej l.d. *Nidę*, noszącą później w dolnym biegu nazwę *Działdówka*. Drużym następstwem było przeniesienie nazwy

Weli, biorącej do tej pory początek z jeziora *Welskiego* (ob. Jezioro *Lidzbarskie*), na górny bieg *Wkry*⁷⁶. W innych opracowaniach pomyłono *Łabnę*, p.d. *Skrody*, l.d. *Pisy*, z *Łubianką* / *Łubianym Stokiem*, p.d. *Wissy*, p.d. *Biebrzy*⁷⁷, poświadczenia i lokalizacje trzech cieków w ziemi wiskiej o nazwach *Kamiony Stok* (*Kamienny Stok*): p.d. *Rożanicy* → p.d. *Łeku* → p.d. *Biebrzy*⁷⁸, (górny bieg *Ławy*) → p.d. *Wissy* → p.d. *Biebrzy*⁷⁹ i p.d. *Słuczy* → l.d. *Kubry* → p.d. *Wissy* → p.d. *Biebrzy*⁸⁰ oraz poświadczenia kilku różnych rzek o nazwie *Brzozówka* płynących w zlewni *Biebrzy*⁸¹.

Dla badań osadniczych istotne znaczenie mają nazwy kulturowe. Oto kilka przykładów. Nazwy utworzone od apellatywu *gród* > *grodzisko*, *grójec* lub takie jak *Zamczysko*, *Szwedzkie*, *Tatarskie*, *Stare Szańce*, *Alte Schanze*, *Okopy* czy *Wały* pozwalają na poszukiwania grodów i wałów podłużnych⁸², głównie średniowiecznych. Niekiedy mogą jednak wprowadzać w błąd, jak znane z map *Alte Schanze* nad *Paślęką*, które są pozostałością umocnień

⁷⁴ E. Kowalczyk, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa 2003, s. 55–56, 101–102.

⁷⁵ Z. Babik, *Najstarsza warstwa*, s. 438.

⁷⁶ Władysław Pałucki błędnie powiązał ten ciek z Kamiennymstokiem, p.d. *Słuczy*. W. Pałucki, *Nazwy miejscowe typu Białystok, Górny stok, Ponikłystok*, „Onomastica”, 7, 1961, s. 51. Maria Biolik pominęła ten ciek. M. Biolik, *Gewässernamen im Flussgebiet der Narew von der Quelle bis zur Einmündung der Biebrza*, Tl. 1: *Die fließenden Gewässer* = *Nazwy wodne dorzecza Narwi od źródeł do ujścia Biebrzy*, cz. 1: *Nazwy wód płynących*, Hrsg. W.P. Schmid, Stuttgart 2005 (Hydronymia Europaea, 19).

⁷⁷ Pałucki nie znał tej nazwy, a Biolik, odwołując się do jego artykułu, pomyliła ten ciek z dopływem *Rożanicy*. W. Pałucki, *Nazwy*; M. Biolik, *Gewässernamen*, s. 76.

⁷⁸ Pałucki sądził, że jest to p.d. *Wissy* i połączył poświadczenia pierwszej i trzeciej nazwy. Nie znając prawidłowego obrazu hydrografii tego obszaru, Przemysław Zwoliński błędnie uznał ciek za p.d. *Kubry*, co powtórzyli Marian Jurkowski, Adam Wolff i Anna Borkiewicz-Celińska, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu* oraz Maria Biolik, która ponadto źle lokalizuje wieś *Mroczi-Kamienny Stok*. W. Pałucki, *Nazwy*, s. 50–51; *Hydronymia Wisły*, cz.1: *Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*, red. P. Zwoliński, Wrocław 1965, s. 179, nr 466; M. Jurkowski, *Jeszcze o nazwach miejscowych typu Białystok, Górny stok, Ponikłystok*, „Onomastica”, 10, 1965, s. 47; *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971, s. 69; M. Biolik, *Gewässernamen*, s. 76.

⁷⁹ M. Biolik, *Gewässernamen*, s. 27–29.

⁸⁰ Np. W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski (od VII do XII wieku)*, Poznań 1938, s. 28–34.

⁷⁴ E. Kowalczyk, *Powracający temat: Sieciechów. Z problematyki organizacji grodowej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 42 (1), 1994, s. 77–79.

⁷⁵ M. Biolik, *O nazwie wodnej Wkra*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Filologia Polska. Prace Językoznawcze”, 8, 1982, s. 113–119.

napoleońskich z 1807 r.⁸³ Możliwe są ponadto pomyłki semantyczne, gdy zapomnimy o istnieniu apelatywu *gródź* – ‘ogrodzenie, przegroda’, który może stać u podstawy części nazw *Grodzisko* (czyli *stara gródź*). Innym przykładem są nazwy *Grójec-Grodziec*, które na Żywiecczyźnie w XVII w. oznaczały ogród⁸⁴. Inne nazwy, głównie terenowe, powstałe od apelatywu *żał* oraz takie jak *Mogilki* czy *Kamienica* związane są z pradziejowymi i wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami, ale *Kamienica* może też oznaczać: ‘pryzma kamieni zebranych z pól’.

Inny rodzaj nazw kulturowych to nazwy osad utworzone od dni tygodnia: *Wtorek*, *Środa*, *Czwartek*, *Piątek* i *Sobota*. Ich obraz kartograficzny ułatwił odtworzenie średniowiecznej sieci targów i połączeń drogowych wokół Kalisza oraz między Wartą a dolną Bzurą⁸⁵. Co więcej, pozwolił ustalić, że odległość między targami i grodami kasztelańskimi w Kaliszu, Spicymierzu, Łęczycy i arcybiskupim Łowiczu, pod którymi także odbywały się targi, wynosiła ok. 20 km. Umożliwiało to okolicznym mieszkańcom dogodnie dotarcie na targ i powrót do domu w ciągu jednego dnia, a urzędnikom grodowym – sprawowanie nad nimi kontroli. Pozwala to również na postawienie hipotezy, że stworzenie tutejszej sieci targów mogło nastąpić w wyniku przemysłanego przedsięwzięcia. Innymi śladami po targach są nazwy utworzone od apelatywu **targ*: *Nowy Targ*, *Tarczek*, *Targowica* i in., ale tylko część z nich można dowodnie powiązać ze średniowieczem.

Rekonstrukcji i uszczegółowieniu przebiegu szlaków drogowych służą takie nazwy, jak: *Bród*, *Przybrodzie*, *Przewóz*, *Kamień*, *Brona*, niekiedy *Słup* oraz nazwy niektórych karczem (np. *Poczekaj*), które bywały lokowane przy uczęszczanych drogach poza osadami. Nie sprawdziło się natomiast wykorzystywanie do ustalania przebiegu szlaków wodnych nazw typu *Przewłoka* czy *Wywłoka*⁸⁶. Na dobrą sprawę żadna z nich na terenie Polski nie wykazuje związku z przewlekaniem w średniowieczu łodzi kupieckich między różnymi systemami wodnymi, a jedynie z przystanią, gdzie wywlekano łodzie na brzeg, albo z miejscem przewłoczenia łodzi rybackich między jeziorami lub rzekami i starorzeczami. Część z nich ma metrykę nowożytną.

Równie zwodnicze były wieloletnie rozważania historyków i archeologów posilających się tzw. nazwami obronnymi⁸⁷, np. *Samborza* i *Zawada*. Wykorzystywano je do ustalania granic plemiennych, państwowych i osadniczo-administracyjnych oraz przebiegu szlaków drogowych, a także w badaniach nad obronnością lub tylko oczekiwano po nich bliżej nieokreślonych informacji o osadnictwie wczesnośredniowiecznym. Niestety, nazwy te nie miały nic wspólnego z obronnością ani z jakimikolwiek granicami. Okazało się bowiem, że nazwy miejscowe związane z *samborzą* (wieżyczką nadbramną) utworzono w rzeczywistości od nazwy osobowej *Sambor*, a *Zawady* i pochodne wykazały związek z młynami i karczmami, przy czym produktywność *Zawad*, rozpoczęta dopiero w drugiej połowie XIII stulecia, trwała do wieku XIX⁸⁸. W tym samym celu sięgano po nazwę dzierżawczą *Bronowo*, pochodzącą jakoby od słowa *brona*, oznaczającego

⁸³ E. Kowalczyk, *O pożytkach i niebezpieczeństwach korzystania ze źródeł kartograficznych w badaniach archeologicznych*, Toruń 1996 (Archeologia Historica Polona, 3), s. 316 i nyc. 3–7.

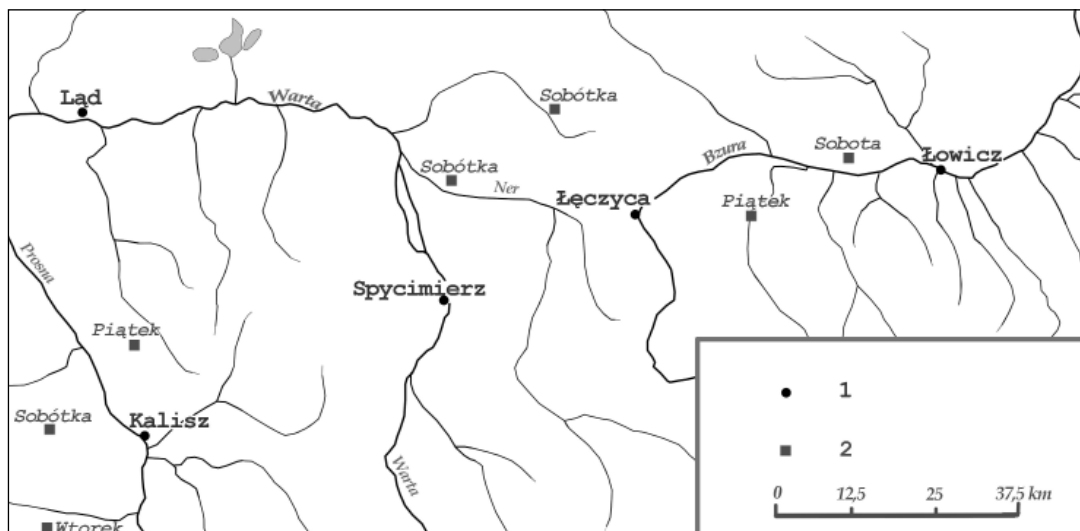
⁸⁴ A. Komoniewski, *Dziejopis żywiecki*, wyd. J. Radwański, Kraków 1866, s. XVII. Por. M. Florek, *Czy „grodzisko” to dawny, zniszczony gród? O niebezpieczeństwach korzystania ze źródeł toponomastycznych*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, 35, 2014, s. 171–187.

⁸⁵ S. Trawkowski, *Geneza regionu Kaliskiego*, w: *Opuscula Medievalistica. Studia nad historią społeczną Polski wczesnopolskiej*, red. S. Trawkowski, Warszawa 2005 (przedruk z 1962 r.), s. 176–178; S. Zajęczkowski, *O przejściach przez błota łączyckie w średniowieczu*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976, s. 83–125, nyc. na s. 88–89.

⁸⁶ Por. W. Kowalenko, *Przewłoka na szlaku żegludowym Warta–Gopło–Wisła*, „Przegląd Zachodni”, 3 (5–6), 1952, s. 46–100; E. Kowalczyk, *Powracający temat: Przewłoka*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 43 (4), 1995, s. 491–510.

⁸⁷ Por. wyżej przyp. 41.

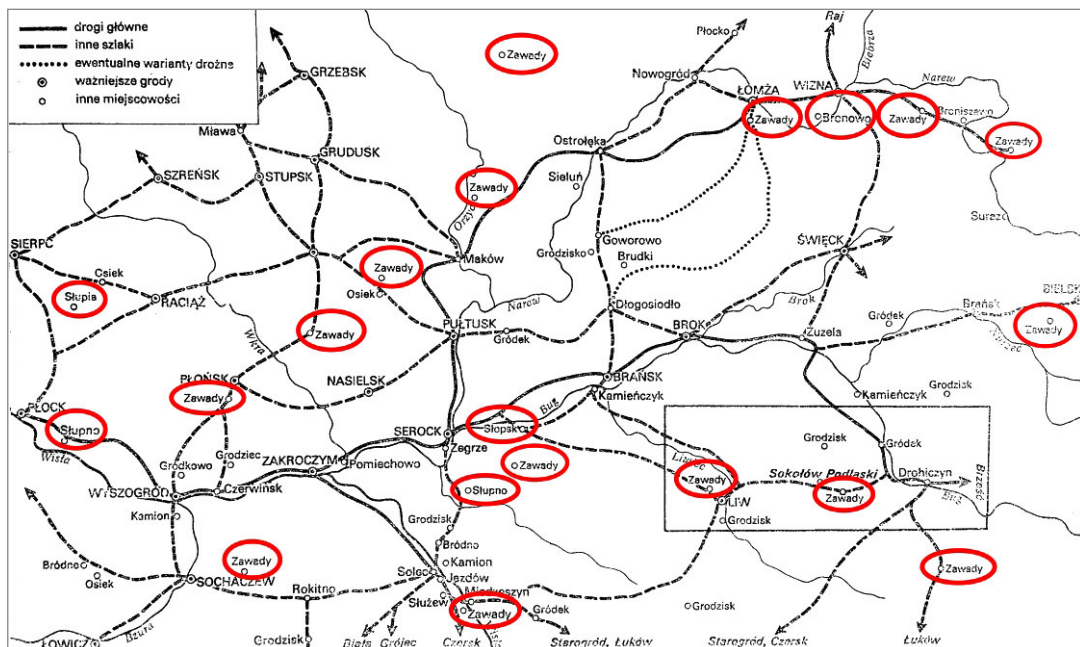
⁸⁸ E. Kowalczyk, „*Nazwy obronne*”, s. 267–277.



Ryc. 1. Rozmieszczenie osad targowych o nazwach Wtorek, Piątek i Sobota między Kaliszem a Łowiczem.

1. grody kasztelańskie, 2. osady targowe.

Źródło: E. Kowalczyk-Heyman, *Językoznawstwo i onomastyka*, w: *Vademecum historyka mediewisty*, red. J. Nikodem, D.A. Sikorski, Warszawa 2012, s. 438 na podstawie: S. Zajączkowski, *O przejściach przez błota łęczyckie w średniowieczu*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976, ryc. na s. 88–89; S. Trawkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, w: *Opuscula Medievalistica. Studia nad historią społeczną Polski wczesnopiastowskiej*, red. S. Trawkowski, Warszawa 2005, ryc. na s. 178



Ryc. 2. Mapa ukazująca rekonstrukcję średniowiecznej sieci drogowej na Mazowszu na przełomie XII i XIII w. z wykorzystaniem rzekomych nazw obronnych typu Brona, Słup i Zawada.

Źródło: T. Wąsowicz, *Wczesnośredniowieczna sieć drożna na Podlasiu*, w: *Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu*, red. J. Kazimiński, Warszawa 1982, s. 56

urządzenie do kontroli ruchu na szlakach, przy którym niekiedy pobierano cło. *Bronowo* nie ma jednak z nią nic wspólnego, ponieważ jest to przekształcona fonetycznie nazwa dzierzawcza *Brunowo*, utworzona od antroponimu *Bruno*. Wymienione rodzaje nazw, uzupełnione o *Osieki*, posłużyły części badaczy do określenia zasięgu terytoriów plemiennych. Dało to w konsekwencji wręcz karykaturalny obraz i w dalszych badaniach zostało zweryfikowane negatywnie⁸⁹. *Osieki*, czyli miejsca doraźnie umocnione powalonymi drzewami, być może w części istotnie posadowione były przy szlakach, ale mogły powstawać również w głębi lasów, dając schronienie miejscowej ludności w czasie najazdów. Innym potknięciem było tworzenie z tych nazw jakichś wyjątkowych stref obronnych, zasugerowawszy się nagromadzeniem ich na jakimś obszarze⁹⁰. W rzeczywistości owe gniazda nazewnicze powstawały przez dłuższy czas w wyniku zakładania nowych osad na gruntach starszej wsi (która przejęła nazwę tego umocnienia), czyli wewnętrznej kolonizacji (np. *Osiek*, *Osieczek*, *Wola Osiecka*), oraz w wyniku działów rodzinnych (np. *Osiek Mały*, *Wielki*, *Piaseczny*, *Włostybory*)⁹¹. Wśród nazw tej grupy trafiają się również przeniesione, jak w przypadku powstałej po 1452 r. pod Liwem wsi pod nazwą *Osiek-Potazie*. Pierwszy jej człón przeniesiono z rodzinnej wsi odbiorcy nadania – Macieja, syna Jana z Osieka w powiecie nowomiejskim⁹².

W badaniach nad zasięgiem osadnictwa plemiennego, poza wspomnianymi tzw. nazwami obronnymi, z równie złym skutkiem próbowano się posłużyć innymi nazwami miejscowymi. Przykładem jest podjęta przez Henryka Łowmiańskiego próba ustalenia granic pierwotnego Mazowsza z wykorzystaniem mapy opracowanej przez Kazimierza Moszyńskiego, który do jej sporządzenia spożytkował nazwy miejscowe z tematem *maz-* powstałe w wyniku odmiennych uwarunkowań osadniczych i politycznych, w tym nazwy przeniesione i rodzinne utworzone w XV i XVI w. od nazwy osobowej *Mazur*. Najdobitniejszym przykładem braku przemyślanej kwerendy źródłowej przy sporządzaniu tej mapy było uwzględnienie nazwy *Mazowieck*, utworzonej w 1866 r. przez władze carskie w celu nazwania Wysokiego (Mazowieckiego)⁹³ lub nazwy *Mazewo* w ziemi wiskiej, przeniesionej tu z *Mazewa* koło Nasielska⁹⁴. Innym przykładem są podjęte przez kilku badaczy nieudane próby poprowadzenia granicy etnicznej między osadnictwem polskim i ruskim za pomocą członów *Lacki* i *Ruski* w dwuczłonowych zestawionych nazwach miejscowych⁹⁵. Podobnie ma się sprawa z zaliczaną powszechnie do nazw etnicznych (jenieckich) nazwą *Prusy*, która w rzeczywistości jest odherbową nazwą

⁸⁹ Przykładem są prace Bogustawa Gierlacha, który w zapale twórczym wyeliminował ze Śląska plemię Dziadoszan, oraz Jerzego Jankowskiego: B. Gierlach, *Studia nad archeologią średniowiecznego Mazowsza*, Warszawa 1975, s. 20, szkic I; J. Jankowski, *Polskie terytoria plemienne w świetle toponimów obronnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia”, 960 (67), 1988. Zob. także: E. Kowalczyk, J. Jankowski, „Polskie terytoria plemienne w świetle toponimów obronnych”, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 960, *Historia* 67, 1988 [rec.], „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 37 (3–4), 1989, s. 653–661.

⁹⁰ H. Łowmiański, *Początki*, t. 3, s. 98–99.

⁹¹ Por. Z. Zierhofferowa, *Nazwy typu „Osiek Mały”, „Kozminek” i inne de-rywowane od nazw miejscowych. Na przykładzie materiału dawnego województwa kaliskiego*, Wrocław 1989.

⁹² M. Piber-Zbieranowska, *Wielątki*, hasło w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej*, s. 217.

⁹³ H. Łowmiański, *Początki*, t. 2, Warszawa 1963, s. 80–81, mapa; K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. 2: *Kultura duchowa*, cz. 2, Warszawa 1968, s. 836–839, ryc. 391 (wyd. 1: 1939); E. Kowalczyk, *Mazowsze, Mazowszanie. W stronę badań podstawowych*, w: *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 513–525.

⁹⁴ Mazowo w gm. Szczuczyn, poświęcone od 1473 r. w nazwisku *Mazowsky*, powstało w 1443 r., po sprzedaży przez księcia Władysława Andrzejowi z Mazowa gm. Nasielsk i Mikołajowi z Czarnowa herbu Grabie 30 włók oraz nadaniu mu dalszych 10 w Łodwigów Lesie. A. Wolff, *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI wieku*, Kraków 1937, nr 433; *Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (dopelnienie Niesieckiego)*, wyd. Z. Głogier, Kraków 1870, s. 63. Druga utworzona tu wieś nosiła nazwę *Czarnowo*, ale na początku obie nazywały się *Łodwigów Las* i *Łodwigowo*. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVII w.*, w: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975, s. 115–116.

⁹⁵ W. Makarski, *Pogranicze polsko-ruskie do połowy XIV wieku. Studium językowo-etniczne*, Lublin 1996. Zob. również: E. Kowalczyk, W. Makarski, „Pogranicze polsko-ruskie do połowy XIV wieku. Studium językowo-etniczne”, *Lublin 1996* [rec.], „Kwartalnik Historyczny”, 105 (3), 1998, s. 115–121.

(np. *Garbary*, dziś dzielnice Krakowa i Poznania) i wiejskich, począwszy od XIII w. po nowożytność.

Semantyka innej grupy nazw jest bardzo pomocna w badaniach osadniczo-gospodarczych i środowiskowych, albowiem stanowi ślad po zanikłych wsiach, młynach, karczmach i innych osadach produkcyjnych znanych ze źródeł pisanych, umożliwiając tym samym ich zlokalizowanie. Są wśród nich nazwy topograficzne, kulturowe i zawodowe w rodzaju *Ruda*, *Rudka*, *Rudnica*, *Rudniki* czy *Rudnisko*, oznaczające miejsca występowania i wydobywania rudy darniowej, młynów służących do jej rozdrabniania, miejsca wytopu żelaza i osady zamieszkałe przez trudniących się tym ludźmi. Nazwy *Czarny Piec*, *Piec*, *Dziegiarskie Budy* lub *Doły*, *Smolny Piec* czy *Pieczyska* świadczą o dawnych miejscach wypalania węgla drzewnego, destylacji smoły i dziegiu oraz produkcji popiołu, a więc także o istnieniu dużych obszarów leśnych. Na lata ich powstania i funkcjonowania wskazują czas i treść poświadczenia źródłowego.

Przykładem użyteczności nazw terenowych w badaniach osadniczych jest zlokalizowanie zaginionej wsi o nazwie *Zawady*, leżącej kiedyś koło Kurowa na Lubelszczyźnie, poświadczonej od 1661 r. Początkowo identyfikowano ją z Zastawiem (czyli miejscem położonym za stawem). W rzeczywistości wieś leżała bardziej na południowy zachód, między Markuszowem a Bobowcami i do dziś jej nazwa funkcjonuje jako nazwa terenowa (pola)⁹⁹. Podobnie rzecz się ma z zaginioną wsią Tarały (później: Michały) pod Kałuszynem w ziemi liwskiej, której nazwę noszą do dziś pola między Chrościami i Witami¹⁰⁰. Jeszcze inny przykład to zanikła wieś Dmosin, której nazwa przetrwała w nazwie wczesnośredniowiecznego cmentarzyska położonego na polach należących obecnie do Turowa

koło Płocka¹⁰¹. Przykładów pozytywnego wykorzystania toponimii w badaniach historyków i archeologów jest znacznie więcej.

Niestety, nieznanostwo źródeł pisanych i dziejów danego regionu owocuje w pracach toponomastycznych pomyłkami w ustalaniu genezy niektórych nazw. Oto np. *Brodowo* w ziemi wiskiej nie ma nic wspólnego z brodem i położeniem w pobliżu rzeki Wissy¹⁰², albowiem wieś ta powstała po nadaniu z 1454 r. i jej nazwę przeniesiono spod Płońska, skąd pochodzili jej założyciele – Szczepan i Jaszczółd h. Łada¹⁰³. Inny przykład to wieś Chojnowo, o której nazwie sądzono, że została utworzona od zanikłej nazwy pobliskiej rzeczki Chojny (p.d. Wissy), ta zaś – od nazwy osobowej *Chojno*¹⁰⁴. W rzeczywistości jest to nazwa przeniesiona ok. 1429 r. z powiatu przasnyskiego¹⁰⁵, podczas gdy nazwa rzeki w zapisie *Chojna* znana jest od 1343 r.¹⁰⁶ Przenoszenie nazw ze Starożytności na Mazowsze Północno-Wschodnie i Wschodnie było w dobie późnego średniowiecza bardzo częstym zjawiskiem¹⁰⁷.

Brak pogłębionej wiedzy toponomastycznej spowodował wielu badaczy historii i archeologii na manowce interpretacyjne. Przykładem są teorie osadnicze Henryka Łowmiańskiego odnośnie do nazw patronimicznych, które spotkały się z ostrą

¹⁰¹ L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, 1, 1971, s. 502, nr 23; *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej*, s. 14.

¹⁰² R. Przybytek, *Brodowo* (2), hasło w: NMP, t. 1, s. 342.

¹⁰³ J. Wiśniewski, *Dzieje*, s. 52.

¹⁰⁴ Nie wiedział tego Karol Zierhoffer i uznał ją za nazwę topograficzną. Irene Halicka natomiast błędnie wywiodła ją od nazwy osobowej *Chojno* i zaliczyła do nazw dzierzawczych, co powtórzyła Urszula Bijak. Jeszcze większe zamieszanie spowodowała Henryka Sędziak, myląc dwie miejscowości – Chojnowo i Chojnowek. K. Zierhoffer, *Nazwy*, s. 134; I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostocczyzny. Dzierżawcze, patronimiczne i rodzinne*, Warszawa 1976, s. 33; U. Bijak, *Chojnowo* (5), hasło w: NMP, t. 2, s. 64; H. Sędziak, *Nazwy wsi drobnoszlacheckich w Łomżyńskim*, Łomża 2009, s. 95.

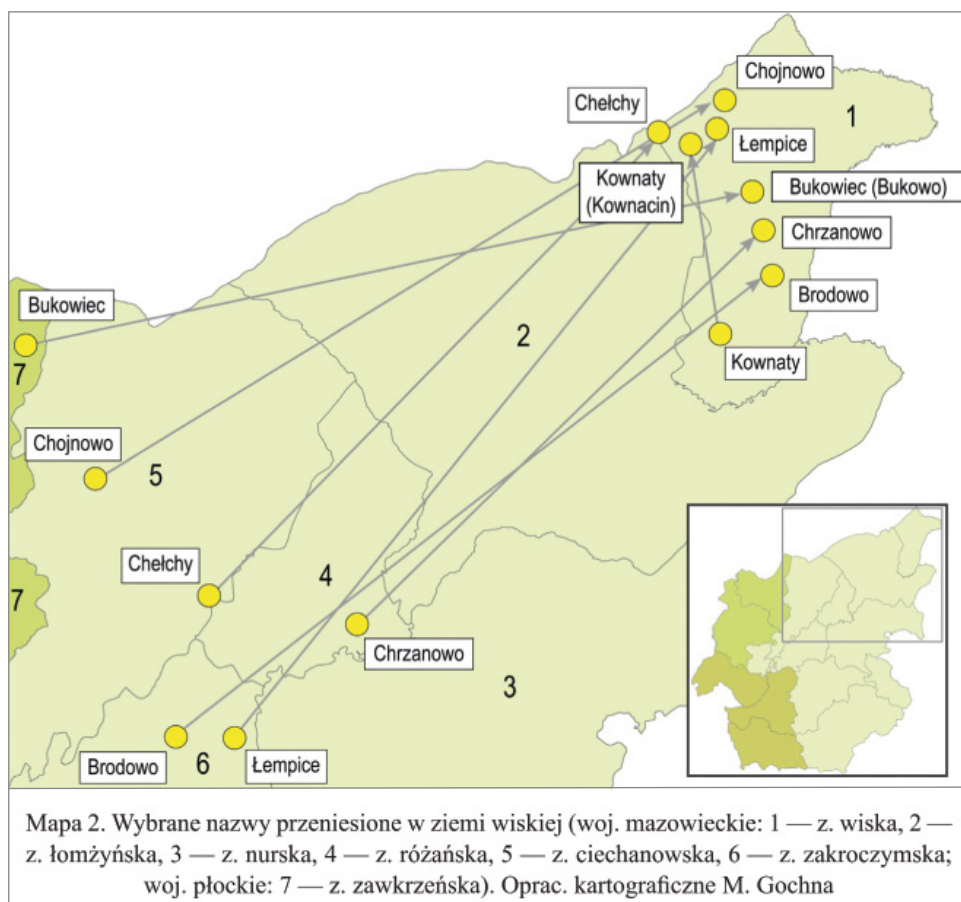
¹⁰⁵ J. Wiśniewski, *Dzieje*, s. 75–76.

¹⁰⁶ *Nowy kodeks dyplomatyczny*, cz. 2, nr 259.

¹⁰⁷ Por. przyp. 69.

⁹⁹ E. Kowalczyk, „Nazwy obronne”, s. 211–212, nr 77.

¹⁰⁰ Por. przyp. 67.



Ryc. 4. Przykłady nazw miejscowych przeniesionych w XV w. ze Starego Mazowsza do ziem łomżyńskiej i wiskiej. Źródło: M. Gochna, E. Kowalczyk-Heyman, *Nazwy przeniesione na Mazowszu wschodnim i północno-wschodnim (koniec XIV–XV w.)*, w: *Onomastyka – neohumanistyka – nauki społeczne*, red. U. Bijak, H. Górny, M. Magda-Czekaj, Kraków 2018, s. 168, mapa 2

krytyką zarówno toponomastów, jak i historyków¹⁰⁸. Odpowiadając na pierwsze głosy krytyki, autor ten pozostał przy swoich racjach¹⁰⁹. Nie wziął pod uwagę, że część wykorzystanych w badaniach nazw ma dowodnie późnośredniowieczną, a nawet nowożytną genezę (np. *Olszewice* pod

Kałużynem i *Stanisławowice* nad Śliną, zwane chyba od początku *Zawadamie*)¹¹⁰, a inne są w rzeczywistości nazwami pseudopatronicznymi.

Toponimię wykorzystywano również niezbyt szczęśliwie w badaniach nad miejscami kultu słowiańskiego. Najbardziej rażącym błędem było sięgnięcie po bardzo licznie występujące na obszarze całej Polski terenowe i miejscowe nazwy topograficzne *Kąt* i *Kąty* oraz zaliczenie ich do nazw kulturowych, interpretowanych jako ślady po

¹⁰⁸ H. Łowmiański, *Początki*, t. 3, s. 11–222; K. Rymut, *Toponomastyka w służbie badań historycznoosadniczych (Na marginesie III t. Początków Polski H. Łowmiańskiego)*, „Onomastica”, 15, 1970, s. 289–297; J. Powierski, *Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim*, Bydgoszcz 1973 (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego. Seria C, 13, Prace Komisji Historii, 9), s. 4–5; H. Borek, *Nazwy miejscowe*, s. 41–42. Por. W. Makarski, *Pogranicze*, s. 34, 86–87, 88–90, 125.

¹⁰⁹ H. Łowmiański, *Patroniczne nazwy miejscowe jako źródło do dziejów osadnictwa polskiego*, „Zapiski Historyczne”, 47 (4), 1982, s. 39–52.

¹¹⁰ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi łiwskiej*, s. 59–60; J. Wiśniewski, *Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i w XV wieku*, „Studia łomżyńskie”, 1, 1989, s. 65.

miejscach kultu pogańskiego (kącinach), w rzeczywistości oznaczały bowiem miejsca oddalone, pola wcinające się ostro w linię lasu. Podobnie rzecz się miała z *Łysymi Górami*, a przede wszystkim z nazwanym tak szczytem w Górach Świętokrzyskich. Nazwa ta oznaczała tymczasem górę, pagórek, wzgórze pozbawione roślinności, nieporośnięte, ale i piaszczyste. Z rzekomymi miejscami kultu słowiańskiego wiązano miejsca występowania hydronimów (zwłaszcza jezior i rzek) typu *Święta* czy *Święte* i pochodnych nazw miejscowych. W rzeczywistości oznaczały one zbiorniki wodne silnie odbijające promienie słoneczne, a zatem błyszczące, świecące. To samo znaczenie zawarte jest w nazwie osobowej *Światostaw*, czyli 'błyszczący sławą'. Po przyjęciu chrześcijaństwa, pod wpływem łacińskiego *sanctus* zmieniło się pole semantyczne słowa *święty* i nowo powstające toponimy, jak *Świątyniki*, *Poświętne*, *Święcica* czy *Świeck*, oznaczały ludzi, osady i miejsca będące własnością kościelną¹¹¹.

Kolejnym przykładem mitu toponomastycznego jest powołanie słowiańskiego

bóstwa o imieniu *Daćbóg/Dadźbóg*. W rzeczywistości jest to nazwa osobowa dość często pojawiająca się w przekazach pisanych oraz nazwach rodowych wsi na Mazowszu i Podlasiu w XV i XVI w. Powstała w wyniku adideacji (upodobnienia) do *dać* + *Bóg* i należy do imion życzeniowych¹¹².

W świetle przywołanych przykładów przydatność toponimii w badaniach historycznych i archeologicznych nie ulega wątpliwości. Sięgając po tę kategorię źródeł i opracowania toponomastyczne, należy jednak pamiętać zarówno o ich użyteczności, jak i ograniczeniach, a także o popełnionych w literaturze przedmiotu błędach. Pomocna w tym względzie będzie niewątpliwie lektura dwóch prac – Hanny Popowskiej-Taborskiej i Marii Wojtyły-Świerzowskiej, które ukazują właściwe relacje między językoznawstwem a naukami historycznymi i dają rzetelne podstawy do podejmowania samodzielnych prób zrozumienia części nazw geograficznych i ich podstaw¹¹³. ■

Bibliografia

Źródła publikowane

- Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, tłum. R. Grodecki, wyd. M. Plezia, Wrocław 1968.
Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (dopelnienie Niesieckiego), wyd. Z. Gloger, Kraków 1870.
 Komoniewski A., *Dziejopis żywiecki*, wyd. J. Radwański, Kraków 1866.
Kronika wielkopolska, wyd. B. Kürbis, Warszawa 1965.
 Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika Polska*, wyd. B. Kürbis, Warszawa 1974.

Literatura przedmiotu

- Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbanczyk, Warszawa 2000.

- Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. 2: Dokumenty z lat 1249–1355*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, wsp. K. Pacuski, H. Wajs, Wrocław 1989.
 Peter von Dusburg, *Chronicon terrae Prussiae*, Hrsg. M. Toeppen, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 1, Hrsg. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig 1861.
Полное собрание русских летописей, т. 2: *Ипатьевская летопись*, Москва 1962.

- Arnold S., *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XIII)*, w: *Prace*

¹¹¹ E. Kowalczyk, *Sacrum. Z dziejów mitów toponomastycznych w archeologii*, w: *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, red. S. Moździoch, Wrocław 2000 (Spotkania Bytomskie, 4), s. 27–37. Należy dodać, że nie wszyscy językoznawcy akceptują ten pogląd.

¹¹² L. Moszyński, *Da*, (d) *ü* *bogü* – rzekomy prasłowiański teonim, „Slavia Orientalis”, 38 (3–4), 1989, s. 285–291.

¹¹³ H. Popowska-Taborska, *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Wrocław 1991; M. Wojtyła-Świerzowska, *Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka*, [t.] 1: *Formacje tematyczne*, Warszawa 1992.

- Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 2, Kraków 1927.
- Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2: Komentarz, indeksy, red. W. Pałucki, Warszawa 1973.
- Atlas podziału hydrograficznego Polski*, cz. 1: Mapy w skali 1:200 000, cz. 2: Zestawienie zlewni, red. H. Czarnecka, Warszawa 2005.
- Babik Z., *Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny*, Kraków 2001.
- Badania z dziejów osadnictwa i toponimii*, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1978.
- Bańkowski A., A. Wolff, E. Rzetelska-Feleszko, „Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku”, *Warszawa 1982* [rec.], „Slavia Occidentalis”, 41, 1984.
- Bibliografia onomastyki*, „Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk” (<https://onomastyka.ijp.pan.pl>, dostęp: 2 lipca 2020).
- Bibliografia onomastyki polskiej do roku 1958 włącznie*, oprac. W. Taszycki, Kraków 1960.
- Bibliografia onomastyki polskiej od roku 1959 do roku 1970*, oprac. W. Taszycki, wsp. M. Karaś, A. Turasiewicz, Warszawa–Kraków 1972.
- Bibliografia onomastyki polskiej od roku 1971 do roku 1980 włącznie*, oprac. K. Rymut, Wrocław 1983.
- Bibliografia onomastyki polskiej od roku 1981 do roku 1990 włącznie*, oprac. R. Przybytek, K. Rymut, Kraków 1992.
- Bibliografia onomastyki polskiej od roku 1991 do roku 2000 włącznie*, oprac. R. Przybytek, K. Rymut, Kraków 2001.
- Bibliografia onomastyki polskiej od roku 2001 do roku 2005 włącznie*, oprac. I. Nobis, wsp. R. Przybytek, Kraków 2016.
- Bibliografia onomastyki polskiej od roku 2001 do roku 2010 włącznie. Suplement*, oprac. I. Nobis, wsp. R. Przybytek, Kraków 2016.
- Bibliografia onomastyki polskiej od roku 2006 do roku 2010*, oprac. I. Nobis, Kraków 2016.
- Bibliografia onomastyki polskiej od roku 2011 do roku 2015 włącznie*, oprac. I. Nobis, Kraków 2020.
- Bijak U., *Chojnowo* (5), hasło w: *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 2, Kraków 1997.
- Biolik M., *Gewässernamen im Flussgebiet der Narew von der Quelle bis zur Einmündung der Biebrza*, Tl. 1: *Die fließenden Gewässer* = *Nazwy wodne dorzecza Narwi od źródła do ujścia Biebrzy*, cz. 1: *Nazwy wód płynących*, Hrsg. W.P. Schmid, Stuttgart 2005 (Hydronymia Europaea, 19).
- Biolik M., *O nazwie wodnej Wkra*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Filologia Polska. Prace Językoznawcze”, 8, 1982.
- Borek H., *Nazwy miejscowe jako źródło historyczno-osadnicze*, w: *Badania z dziejów osadnictwa i toponimii*, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1978.
- Borek H., *Nazwy relacyjne w toponimii*, w: *V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna. Księga referatów*, red. K. Zierhoffer, Poznań 1988.
- Chwalibińska J., *Ród Prusów w wiekach średnich*, „Roczniki TNT”, 52 (2), 1948.
- Cieślakowa A., *Historia onomastyki*, w: *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. 1, red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślakowa, wsp. J. Duma, Warszawa–Kraków 2002.
- Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, red. S. Moździoch, Wrocław 2000 (Spotkania Bytomskie, 4).
- Czopek-Kopciuch B., *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków 1995.
- Damroth K., *Die älteren Ortsnamen Schlesiens ihre Entstehung und Bedeutung. Mit einem Anhang über die schlesisch-polnischen Personennamen. Beiträge zur schlesischen Geschichte und Volkskunde*, Beuthen 1896.
- Danielewski M., *O osadach służebnych: uwagi historyka i archeologa na marginesie książki Iwony Nobis* [rec.], „Historia Slavorum Occidentis”, 1 (10), 2016.
- D[uma] J., *Wpływy obce, substraty, adstraty, superstraty*, w: *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. 1, red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślakowa, wsp. J. Duma, Warszawa–Kraków 2002.
- Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1982.
- „Elektroniczny Słownik Hydronimów Polski” (<https://eshp.ijp.pan.pl/search/>, dostęp: 15 lipca 2020).
- Florek M., *Czy „grodzisko” to dawny, zniszczony gród? O niebezpieczeństwach korzystania ze źródeł toponomastycznych*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, 25, 2014.
- Gause F., *Neue Ortsnamen in Ostpreussen seit 1800*, Königsberg 1935.
- Genealogia. Studia nad wspólnotami krewniczymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. J. Hertel, J. Wróniszewski, Toruń 1987.
- Gerullis G., *Die altpreussischen Ortsnamen gesammelt und sprachlich behandelt*, Berlin–Leipzig 1922.
- Gierlach B., *Studia nad archeologią średniowiecznego Mazowsza*, Warszawa 1975.
- Gochna M., Kowalczyk-Heyman E., *Nazwy przeniesione na Mazowszu wschodnim i północno-wschodnim (koniec XIV–XV w.)*, w: *Onomastyka – neohumanistyka – nauki społeczne*, red. U. Bijak, H. Górny, M. Magda-Czekaj, Kraków 2018.
- Gołębiowska T., *Nazwy polskich młynów*, „Onomastyka”, 14 (1–2), 1969.
- Górniewicz H., *Studia nad rodzowymi nazwami miejscowymi w języku polskim*, Gdańsk 1968.

- Graber E., Ruppersberg O., *Verzeichnis der Ortsnamen-Änderungen in der Provinz Posen*, Posen 1919.
- Halicka I., *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny. Dzierżawcze, patronimiczne i rodzinne*, Warszawa 1976.
- Hensel W., *Kształtowanie się osadnictwa słowiańskiego w okresie wczesnośredniowiecznym*, „*Slavia Antiqua*”, 2 (1), 1949/1950.
- Hydronimia Wisły*, cz. 1: *Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*, red. P. Zwoliński, Wrocław 1965.
- Hydronymia Europaea*, t. 1–20, Hrsg. W.P. Schmid, Stuttgart 1985–2005.
- Jankowski J., *Polskie terytoria plemienne w świetle toponimów obronnych*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*”, 960 (67), 1988.
- Jurkowski M., *Jeszcze o nazwach miejscowych typu Białystok, Górny stok, Ponikhyłstok*, „*Onomastica*”, 10, 1965.
- Kaleta Z., *Historia i stan dzisiejszy onomastyki w Polsce. Publikacje onomastyczne. Instytucje*, w: *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa–Kraków 1998.
- Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953.
- Karaś M., *Słowiańskie nazwy miejscowe i ich klasyfikacje (Uwagi i propozycje)*, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*”, 28, 1971.
- Kielczewska-Zalewska M., *Osieki na Pomorzu Gdańskim*, „*Przegląd Zachodni*”, 11 (1–4), 1955.
- Knierim J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845.
- Kolenda J., *Kalisia i Leukaristos: dwa „miasta” w „Geografii” Ptolemeusza i zagadnienie współrzędnych geograficznych w „Wielkiej Germanii”*, „*Światowit*”, 7 (49), 2009–2010, fasc. B.
- Kondratiuk M., *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, Wrocław 1974.
- Kopertowska D., *Problem wieloznaczności nazw miejscowych*, „*Onomastica*”, 32, 1988.
- Kowalczyk E., *Bogdan Wetosza, „Analiza materiału toponomastycznego na Mazowszu północnym. Zagadnienia wstępne”*, „*Zeszyty Regionalne. Pismo poświęcone dziejom i kulturze północno-wschodniego Mazowsza*”, z. 1, 2003, s. 73–120 [rec.], „*Rocznik Mazowiecki*”, 16, 2004.
- Kowalczyk E., *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa 2003.
- Kowalczyk E., *J. Jankowski, „Polskie terytoria plemienne w świetle toponimów obronnych”*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis*”, nr 960, *Historia* 67, 1988 [rec.], „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, 37 (3–4), 1989.
- Kowalczyk E., *K. Szczęśniak, „Nazwy miejscowości byłych powiatów goldapskiego i oleckiego”*, *Gdańsk* 1994 [rec.], „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, 44 (1), 1996.
- Kowalczyk E., *Mazowsze, Mazowszanie. W stronę badań podstawowych*, w: *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000.
- Kowalczyk E., *„Nazwy obronne” Słup, Samborza i Zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu*, Warszawa 1992.
- Kowalczyk E., *O pożytkach i niebezpieczeństwach korzystania ze źródeł kartograficznych w badaniach archeologicznych*, Toruń 1996 (*Archaeologia Historica Polona*, 3).
- Kowalczyk E., *Powracający temat: Przewłoka*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, 43 (4), 1995.
- Kowalczyk E., *Powracający temat: Sieciechów. Z problematyki organizacji grodowej w Polsce*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, 42 (1), 1994.
- Kowalczyk E., *Sacrum. Z dziejów mitów toponomastycznych w archeologii*, w: *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultury we wczesnym średniowieczu*, red. S. Moździoch, Wrocław 2000 (*Spotkania Bytomskie*, 4).
- Kowalczyk E., *W. Makarski, „Pogranicze polsko-ruskie do połowy XIV wieku. Studium językowo-etniczne”*, *Lublin* 1996 [rec.], „*Kwartalnik Historyczny*”, 105 (3), 1998.
- Kowalczyk-Heyman E., *I. Nobis, „Służebne nazwy miejscowe w Polsce piastowskiej”*, *Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU*, t. 82, *Kraków* 2013, ss. 284 [rec.], „*Studia Źródłoznawcze*”, 52, 2014.
- Kowalczyk-Heyman E., *Językoznawstwo i onomastyka*, w: *Vademecum historyka mediewisty*, red. J. Nikodem, D.A. Sikorski, Warszawa 2012.
- Kowalczyk-Heyman E., *Nikienki – o niebezpieczeństwie pochopnych interpretacji toponomastycznych dla badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym*, „*Onomastica*”, 53, 2008/2009.
- Kowalczyk-Heyman E., *O meandrach identyfikacji średniowiecznych nazw wodnych na obszarze północno-wschodniego i wschodniego Mazowsza*, „*Onomastica*”, 63, 2019.
- Kowalenko W., *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski (od VII do XII wieku)*, Poznań 1938.
- Kowalenko W., *Przewłoka na szlaku żeglugowym Warta–Gopło–Wisła*, „*Przegląd Zachodni*”, 3 (5–6), 1952.
- Leyding G., *Słownik nazw miejscowych okręgu mazurskiego*, t. 1, Olsztyn 1947.
- Leyding-Mielecki G., *Słownik nazw miejscowych okręgu mazurskiego*, t. 2: *Nazwy fizjograficzne (zlokalizowane)*, Poznań 1959.
- Łowmiański H., *Patronimiczne nazwy miejscowe jako źródło do dziejów osadnictwa polskiego*, „*Zapiski Historyczne*”, 47 (4), 1982.
- Łowmiański H., *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 2, Warszawa 1963.

- Łowmiański H., *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. 3, Warszawa 1967.
- Makarski W., *Pogranicze polsko-ruskie do połowy XIV wieku. Studium językowo-etniczne*, Lublin 1996.
- Makula-Kosek W., *Grudziądz*, hasło w: *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 3, Kraków 1999.
- Marczak E., „Nikienki”, czyli Prusowie na Mazowszu? *Wstępne wyniki badań archeologicznych w Truszkach Zalesiu, woj. podlaskie*, w: *Przez granice czasu. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Jerzemu Gąsowskiemu*, red. A. Buko, W. Duczko, Pułtusk 2008 (Acta Archaeologica Pultuskiensia, 1).
- Miodek J., *Nazwy miejscowe kulturalne. Postulaty klasyfikacyjne*, Wrocław 1973 (Rozprawy Komisji Językowej WTN, 9).
- Miodunka W., *Nazwy karczem polskich*, „Językoznawca”, 18–19, 1968.
- Modrzewska H., *Osadnictwo obcoetniczne i innoplemienne w Polsce wcześniejszego średniowiecza*, Warszawa 1984.
- Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X–XIII wiek*, Wrocław 1974.
- Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, t. 2: *Kultura duchowa*, cz. 2, Warszawa 1968 (wyd. 1: 1939).
- Moszyński K., *O posługiwaniu się w nauce nazwami miejscowymi przez niefachowców*, „Onomastica”, 5 (1), 1959.
- Moszyński L., *Da, (d)übogü – rzekomy prasłowiański teonim*, „Slavia Orientalis”, 38 (3–4), 1989.
- Mrózek R., *Nazwy terenowe (mikrotoponimia, anojkonimia)*, w: *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. 2, red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślíkowa, wsp. J. Duma, Warszawa–Kraków 2003.
- Mrózek R., *Nazwy górskie (oronimia)*, w: *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. 2, red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślíkowa, wsp. J. Duma, Warszawa–Kraków 2003.
- Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 1–7, red. K. Rymut, Kraków 1996–2007.
- Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 8–9, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2009–2013.
- Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 10–14, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, Kraków 2015–2017.
- Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 15, red. B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, Kraków 2018.
- Nobis I., *Ślužebne nazwy miejscowe w Polsce piastowskiej*, Kraków 2013 (Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU, 82).
- Onomastyka – neohumanistyka – nauki społeczne*, red. U. Bijak, H. Górny, M. Magda-Czekaj, Kraków 2018.
- Opuscula Medievistica. Studia nad historią społeczną Polski wczesnopiastowskiej*, red. S. Trawkowski, Warszawa 2005.
- Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. 1, red. A. Gieysztor, Kalisz 1960.
- Pałucki W., *Nazwy miejscowe typu Białystok, Górny stok, Ponikłystok*, „Onomastica”, 7, 1961.
- Pawłowski E., *Dwuznaczne nazwy miejscowe (na materiale nazw wsi i przysiółków Sądeczyzny)*, „Onomastica”, 17, 1972.
- [Piąta] *V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna. Księga referatów*, red. K. Zierhoffer, Poznań 1988.
- Płoch J., *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969.
- Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa–Kraków 1998.
- Popowska-Taborska H., *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Wrocław 1991.
- Powierski J., *Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim*, Bydgoszcz 1973 (Prace Wydziału Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego. Seria C, 13, Prace Komisji Historii, 9).
- Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 2, Kraków 1927.
- Przez granice czasu. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Jerzemu Gąsowskiemu*, red. A. Buko, W. Duczko, Pułtusk 2008 (Acta Archaeologica Pultuskiensia, 1).
- Przybytek R., *Brodowo (2)*, hasło w: *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 1, Kraków 1996, s. 342.
- Rauhut L., *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, 1, 1971.
- Rieger J., Wolnicz-Pawłowska E., *Nazwy rzeczne w dorzeczu Warty*, Wrocław 1975.
- Rospond S., *Historia osadnictwa w świetle toponomastyki*, w: *Badania z dziejów osadnictwa i toponimii*, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1978.
- Rospond S., *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław 1957.
- Rospond S., *Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej*, t. 1–2, Wrocław 1951.
- Rospond S., *Toponomastyka w badaniach historyka a językoznawcy*, Warszawa 1963 (Prace Filologiczne, 18).
- Rozwadowski J., *Studia nad nazwami wód słowiańskich*, Kraków 1948.
- Rymut K., *Nazwy miejscowe północnej części dawnego województwa krakowskiego*, Wrocław 1967.
- Rymut K., *Nazwy wodne (hydronimia)*, w: *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. 2, red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślíkowa, wsp. J. Duma, Warszawa–Kraków 2003.

- Rymut K., *Służebne i zawodowe nazwy miejscowe w Małopolsce*, „Onomastica”, 20, 1975.
- Rymut K., *Toponomastyka na służbie badań historycznooświadczeniowych (Na marginesie III t. Początków Polski H. Łowmiańskiego)*, „Onomastica”, 15, 1970.
- Rzetelska-Feleszko E., *Nazwy miejskie (urbanonimia)*, w: *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. 2, red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślakowa, wsp. J. Duma, Warszawa–Kraków 2003.
- Rzetelska-Feleszko E., *Nazwy własne wsi i miast (ojkonimia)*, w: *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. 2, red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślakowa, wsp. J. Duma, Warszawa–Kraków 2003.
- Safarewiczowa H., *Nazwy miejscowe typu Mroczkowiżna, Klimontowizna*, Wrocław 1956.
- Semkowicz W., *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, Kraków 1925.
- Sędziak H., *Nazwy wsi drobnoszlacheckich w Łomżyńskim*, Łomża 2009.
- Skorowidz Królestwa Polskiego, czyli spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego, t. 1–2, wyd. I. Zinberg, Warszawa 1875–1877.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych, t. 1–3, uzupełnienia, red. T. Bystrzycki, Przemysł–Warszawa 1931–1937.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 1–16, Warszawa 1923–1926.
- Skorowidz polsko-niemiecki i niemiecko-polski miejscowości Województwa Pomorskiego i w.m. Gdańska, Poznań 1920.
- Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, t. 1–2, red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieślakowa, wsp. J. Duma, Warszawa–Kraków 2002–2003.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, red. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu*, red. T. Jurek, oprac. M. Piber-Zbieńranowska, A. Salina, wsp. E. Kowalczyk-Heyman, Warszawa 2017.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1971.
- Słownik terminów używanych przy standaryzacji nazw geograficznych*, red. N. Kadmon, tłum. M. Łukasik, Warszawa 2014.
- Smoczyński P., *Problematyka polskich nazw służebnych w oświeceniu historyków i językoznawców*, „Annales UMCS. Sectio F”, 27, 1972.
- Smolka S., *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1959 (wyd. 1: 1881).
- Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1966–1968.
- Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975.
- Szcześniak K., *Nazwy miejscowości byłych powiatów goldapskiego i oleckiego*, Gdańsk 1994.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001.
- Tabella miast, wsi, osad, Królestwa Polskiego, z wyrażeniem ich położenia i ludności*, t. 1–2, Warszawa 1827.
- Taszycki W., *Dwa studia z polskiej toponomastyki*, w: W. Taszycki, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 4, *Onomastyka i historia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Taszycki W., *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 1: *Onomastyka*, Wrocław–Kraków 1958.
- Taszycki W., *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 4: *Onomastyka i historia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Taszycki W., *Rzekomo dzierżawcze nazwy miejscowe (Znaczenie przyrostków -ów, -owa, -owo oraz -in, -ina, -ino)*, w: W. Taszycki, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 1: *Onomastyka*, Wrocław–Kraków 1958.
- Taszycki W., *Rzekomo patronimiczne nazwy miejscowe (Znaczenie przyrostka -ic)*, w: W. Taszycki, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 1: *Onomastyka*, Wrocław–Kraków 1958.
- Taszycki W., *Słowiańskie metronimiczne nazwy miejscowe*, w: W. Taszycki, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 4: *Onomastyka i historia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Taszycki W., *Słowiańskie nazwy miejscowe (Ustalenie podziału)*, w: W. Taszycki, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 1: *Onomastyka*, Wrocław–Kraków 1958.
- Trawkowski S., *Geneza regionu kaliskiego*, w: *Opuscula Mediaevistica. Studia nad historią społeczną Polski wczesnopiastowskiej*, red. S. Trawkowski, Warszawa 2005.
- Treder J., *Nazwy ponowione wśród nazw przeniesionych*, „Onomastica”, 24, 1979.
- Triest F., *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, 1 Hälfte, Breslau 1864.
- Udolph J., *Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie*, „Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge”, 31, 1990.
- Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, red. W. Taszycki, nr 1–197 [niekompletne], [Warszawa] 1963–1972.
- Vademecum historyka mediewisty*, red. J. Nikodem, D.A. Sikorski, Warszawa 2012.
- Wasilewski T., *Topograficzne nazwy rodowe w Polsce średniowiecznej i ich znaczenie dla badań nad genezą rodu*, w: *Genealogia. Studia nad wspólnotami krewnicznymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na*

- tle porównawczym*, red. J. Hertel, J. Wroniszewski, Toruń 1987.
- Wąsowicz T., *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. 1, red. A. Gieysztor, Kalisz 1960.
- Wąsowicz T., *Wczesnośredniowieczna sieć drożna na Podlasiu*, w: *Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1982.
- Wetoszka B., *Analiza materiału toponomastycznego na Mazowszu północnym. Zagadnienia wstępne*, „Zeszyty Regionalne. Pismo poświęcone dziejom i kulturze północno-wschodniego Mazowsza”, 1, 2003.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI w.*, w: *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, t. 1, red. M. Gnatowski, H. Majecki, Warszawa 1975.
- Wiśniewski J., *Nazwy młynów w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 18 (3), 1970.
- Wiśniewski J., *Początek i rozwój nowego osadnictwa w ziemi łomżyńskiej w końcu XIV i w XV wieku*, „Studia Łomżyńskie”, 1, 1989.
- Wojtyła-Świerżowska M., *Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka*, [t.] 1: *Formacje tematyczne*, Warszawa 1992.
- Wolff A., *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI wieku*, Kraków 1937.
- Wolff A., *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, cz. 1, „Onomastica”, 1, 1955.
- Wolff A., *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, cz. 2: *Nazwy miejscowe herbowe*, „Onomastica”, 2 (1), 1956.
- Wolff A., Rzetelska-Feleszko E., *Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku*, Warszawa 1982.
- Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, t. 1–3, Warszawa 1980–1982.
- Zajączkowski S., *O przejściach przez błota łączyckie w średniowieczu*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos, J. Janczak, Wrocław 1976.
- Zierhoffer K., *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957.
- Zierhoffer Z., *Kalisz (3)*, hasło w: *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, t. 4, Kraków 2001.
- Zierhofferowa Z., *Nazwy typu „Osiek Mały”, „Koźminek” i inne derywowane od nazw miejscowych. Na przykładzie materiału dawnego województwa kaliskiego*, Wrocław 1989. ■

Toponomastics in historical geography methods

Summary

The present paper was initially meant to form part of a historical geography textbook for students of historical sciences. Toponymy is one of the primary sources used to reconstruct geographical and cultural environments, that is, environments that witness and are transformed by human activity in both the material and the spiritual sphere, e.g. settlement processes, networks of land and water routes, defensive structures, etc. Therefore, the paper opens with an overview of various categories of geographical names and the most significant classifications of Polish toponyms, hydronyms, and toponyms. It is emphasised that the Polish toponymical landscape comprises Slavic names and names based on Baltic, German, Ruthenian, and even Latin or Hebrew appellatives, as well as names believed to have an Old European root or names with unidentified roots classified in the oldest name layer. The latter category mainly comprises hydronyms. The paper also lists the most important publications concerning toponomastics – this is

because historians, archaeologists, and toponymists are rarely well-acquainted with secondary literature produced outside their specific line of research, which is worrying as the proper interpretation of toponymy requires an interdisciplinary approach.

In discussing the usefulness of toponymy in the subject of study of historical geography, attention is brought to the number of erroneous interpretations of many names, leading to the creation of a warped image of the researched phenomena. These errors often emerge due to a lack of extensive source query, removing names from their context in written sources, or failure to understand settlement and name-giving processes shaping the analysed names, including the plurality of meaning of the appellatives at their root and the time of their production. The paper also cites successful examples of using various names in research, for instance, to find burial sites (*Zale*), reconstruct the network of medieval markets (names of weekdays) and land routes

(*Bród, Przewóz, Kamień, Brona* et al.), finding traces of manufacturing activities (*Czarny Piec, Dziegciarskie Budy, Ruda*), determining the territories of early medieval castellanies through the study of their service settlements (*Bobrowniki, Skotniki, Drwały, Bartodzieje* et al.).

When using toponyms in historical and archaeological research, it is vital to bear in mind its usefulness and limitations, as they may lead the researcher to potentially erroneous conclusions. ■

prof. dr hab. Elżbieta Kowalczyk-Heyman – historyk i archeolog, emerytowana profesor Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Jest autorką blisko czterystu prac naukowych, w tym pięciu książek. Specjalizuje się głównie w średniowiecznych systemach obronnych, kształtowaniu granic, geografii osadnictwa, toponomastyce, a ostatnio bada średniowieczne rękojeści antropomorficzne (ekowalczyk@uw.edu.pl)

Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Prof. Dr. hab. – historian and archaeologist, professor emeritus at the Institute of Archaeology, University of Warsaw. She is the author of nearly four hundred academic works, including five books. She specialises in medieval defensive systems, shaping borders, geography of settlement, toponomastics, and has recently dealt with the subject of medieval anthropomorphic handles (ekowalczyk@uw.edu.pl)